

K R O N I K A

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO IV

1

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

IV. letnik Ljubljana 1956 1. številka

Vsebina prve številke:

- D. Kermauner: O prvi stavki in o razmerah na Jesenicah pred začetkom političnih bojov — Stran 1
M. Verbič: Bohinjsko rudarstvo in fužinarstvo konec 18. stoletja — Stran 6
J. Orožen: Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov — Stran 15
M. Smole: Podložniki in vojaška služba v terezijanski dobi — Stran 21
J. Žontar: Upor podložnikov gospostva Brda pri Kranju v letih 1781 do 1785 — Stran 24
L. Stanek: Izraz, podoba, pesem — Stran 30
Dr. J. Žontar: Arhiv poveljstva armadne skupine maršala Svetozarja Boroevića — Stran 39
Dr. P. Blaznik: In memoriam dr. Janko Polec — Stran 47

MUZEJSKE NOVICE:

- B. Teplý: Pokrajinski muzej v Mariboru (1953—1955) — Stran 48
S. Logar: Mestni muzej v Idriji — Stran 50

ZGODOVINSKO BRANJE:

- J. Š.: Zgodovina Ljubljane I — Stran 52
J. Š.: Jubilejni zbornik tekst. šole Kranj — Stran 52
J. Š.: Žetev svobode v Sladkem vrhu — Stran 52
J. Š.: Idrijski razgledi I/2 — Stran 53
J. Š.: V. Valenčič, 50 let mlekarnstva na Vrhniki — Stran 53
J. Š.: V. Valenčič, Od zadr. mlekarne do mlekarske in poljed. ind. — Stran 53
J. Š.: Kočevsko — Stran 55
J. Š.: Škofja Loka, Selška in Poljanska dolina — Stran 54
O.: Mr. ph. F. Minařik, Olimje — Stran 54
M. L.: Kotnikov zbornik — Stran 54
M. L.: II. Kamniški zbornik 1956 — Stran 54

Na ovitku:

Boris Kobé, Motiv z vinskega soda (lesorez)
Vinjete so delo prof. J. Plečnika

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Predstavnik Jože Sorn. Oprema ing. B. Kobé. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski št. 601-606-1-75. Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din.

V »KNJIŽNICI KRONIKE« JE IZSEL KOT 2. ZVEZEK
IGORJA VRIŠERJA

RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE

PISEC OBRAVNAVA PORAST PREBIVALSTVA OD
1869. DO 1953. LETA KAKOR TUDI URBANISTIČNE PRO-
BLEME, KI SO V ZVEZI Z RAZŠIRJANJEM MESTA. ZATO
BODO DELO S PRIDOM UPORABLJALI ZGODOVINAR-
JI, ZEMLJEPISCI, DEMOGRAFI, URBANISTI.

CENA KNJIGE JE 200 DIN IN SE NAROČA PRI UPRAVI
KRONIKE, MESTNI TRG ŠT. 27/II., LJUBLJANA.

K R O N I K A

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

IV

1956

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

SEKCIJA ZA LOKALNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

Uredil uredniški odbor:
DR. PAVLE BLAZNIK, FRANCE DOBROVOLJC, DR. RUDI KYOVSKY,
ZVONE MIKLAVIČ, BOZO OTOREPEC, DR. SERGIJ VILFAN

Odgovorni urednik:
ZVONE MIKLAVIČ

Za upravo odgovarja:
JOŽE ŠORN

Oprema: arh. Boris Kobè

Tisk: Tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

Klišeji: Klišarna »Ljudske pravice« v Ljubljani in
»Gorenjskega tiska« v Kranju

K A Z A L O

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Blaznik Pable*, In memoriam dr. Janko Polec — 47
Curk Jože, Razvoj portalov v Celju — 77—82
Golouh Rudolf, O prvem slovenskem delavskem listu — 57—59
Kermauner Dušan, O prvi stavki in o razmerah na Jesenicah pred začetkom političnih bojev — 1—6
Kermauner Dušan, Prvi slovenski socialnodemokratski list »Novi čas« — 60—67, 121—131
Lisac Ljubomir-Andrej, Slovenska trgovska mladina v Zagrebu 1836—1870 — 108—109
Mlinar Ivan, Zidani most v zgodovini — 67—76
Molè Rudolf, Aškerčeva stanovanja v Ljubljani — Aškerčeva borba za uradnega slugo — 107
Orožen Janko, Teritorij in uprava mesta Celja od davnih dni do danes — 149—156
Orožen Janko, Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov — 15—20
Smole Majda, Gospodarski položaj ribniških podložnikov v začetku XIX. stoletja — 170—173
Smole Majda, Podložniki in vojaška služba v tezejanski dobi — 21—24
Stanek Leopold, Izraz, podoba, pesem — 30—38
Sašel Jaro, Severovzhodne italske zapore v antiki — 86—93
Umek Ema, Gradnja kanalov na Ljubljani v prvi polovici XVIII. stoletja — 82—86
Verbič Marija, Bohinjsko rudarstvo in fužinarstvo konec XVIII. stoletja — 6—14
Vilfan Sergij, Anton Aškerc — mestni arhivar ljubljanski — 99—107
Vilfan Sergij, Nekaj vprašanj iz zgodovine Stare Ljubljane — 132—148
Vončina Anton, Maribor v letih 1918—1919 — 94—98
Wester Josip, Novomeški spomini — 174—178
Zadnikar Marjan, Srednjeveška arhitektura na Gradu pri Slovenjem Gradcu v luči zgodovine in novih odkritij — 156—169
Zontar Josip, Arhiv poveljstva armadne skupine maršala Svetozarja Boroeviča — 39—47
Zontar Jože, Upor podložnikov gospostva Brda pri Kranju v letih 1781—1783 — 24—29

MUZEJSKE NOVICE

- Baš Angelos*, Zbirka gotske in renesančne noše v ljubljanskem Mestnem muzeju — 109—110
Leban Vladimir, Zemljepisni muzej Slovenije — 179

- Logar Srečko*, Mestni muzej v Idriji — 50—51
Šumi Nace, Posvetovanje slovenskih konservatorjev v Pomurju — 111
Teplý Bogo, Pokrajinski muzej v Mariboru (1953—1955) — 48—50

ZGODOVINSKO BRANJE

- Stane Gabrovec, Najstarejša zgodovina Dolenjske (O.) — 180—181
 Gospodarski razvoj Maribora (J. Š.) — 180
 Idrijski razgledi I/2. (J. Š.) — 53
 Jubilejni zbornik ob 25-letnici Sred. tehn. tekstilne šole v Kranju (J. Š.) — 52
 II. Kamniški zbornik 1956 (M. L.) — 54—55
 Kočevsko (J. Š.) — 53
 Kotnikov zbornik (M. L.) — 54
 Ljubljanski vodnik (O.) — 180
 Mr. ph. F. Minařik, Olimje (O.) — 54
 Jože Šorn, Razvoj papirnice Vevče (O.) — 181
 Škofja Loka, Selška in Poljanska dolina (J. Š.) — 54
 V. Valenčič, Od zadružne mlekarne do mlekarke in poljedelske industrije (J. Š.) — 53
 V. Valenčič, 50 let mlekarstva na Vrhniki (J. Š.) — 55
 Varstvo spomenikov V. 1953—1954 (O.) — 112—113
 Vrišer I., Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane (O.) — 113
 Zbornik Primorske založbe Lipe 1956 (O.) — 112
 Zgodovina Ljubljane I. knjiga (J. Š.) — 52
 Žetev svobode v Sladkem vrhu (J. Š.) — 52

KAZALO SLIK

GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

- Grad Brdo pri Kranju — 25
 Celje — Pogled na Celje s Starega gradu ob povodnji 5. VI. 1954 — 18
 — Povodenj v Gabrju 5. VI. 1954 — 17
 — Kapucinski most tik pred zrušenjem ob povodnji sept. 1933 — 15
 Ljubljana — Grad in Čevljarski most iz male Valvasorjeve vedute — 139
 — Grad in Tranča iz večje Valvasorjeve vedute — 140
 — Nekdanji Schreinerjev pivotoč na dan. Trubarjevi 41 — 57
 — Pogled s Čevljarskega mostu proti stavbišču nekdanje Tranče — 133
 — Pogled z Novega trga na mejni sektor med Novim in Starem trgov — 147

- Pogled s Starega na Mestni trg — 141
- »Stolp piskačev« na Gradu — 133
- Tranča s Čevljarskega mostu po Valvasorjevi veduti — 137
- Maribor — Nekdanja gostilna »Pri Črnem Jurju« v Vetrinjski št. 3 — 95
- Prehod pod rotovžem po obnovi l. 1952 — 97
- Rotovž v Mariboru — 94
- Novo mesto okoli l. 1890 — 174
- Pogled na novomeški Breg z Resljeve ceste ok. 1900 — 175
- Grad v Ribnici — 172
- Slovenj Gradec — Vischerjev bakrorez Slovenjega Gradca, detajl: Grad — 157
- Trst — Nekdanja loggia tržaškega municipija — 144
- Zidani most pred II. svetovno vojno — 69

INDUSTRIJA, OBRT

- Fužine na Stari Savi okrog l. 1890 — 3
- Plavž na Javorniku — 2
- Ruševine v Stari Fužini — 9
- Ruševine visoke peči ob Bistrici l. 1895 — 7
- Železarna Jesenice — 5
- Zene in otroci pri delu v kovačijah — 11

KARTE, NACRTI

- Karta ribniškega gospostva v začetku XIX. stoletja — 171
- Načrt kanala med stan. suknarno in Štepanjo vasjo iz 1737 — 82
- Načrt kanala pri Forstlechnerjevem mlinu na Ljubljani iz 1738 — 83
- Načrt kanala pri Fužinah s prerezi zapornic iz 1739 — 84
- Nadaljevanje načrta kanala pri Fužinah s tlorisom gradu in slapovi na Ljubljani iz 1739 — 85
- Položaj avstrijskih čet na Banjški planoti od 19.—27. VIII. 1917 — 41
- Položaj doslej znanih poznoantičnih zapornih zidov na Krasu — 89
- Srednjeveška Ljubljana — 132
- Zemljiška posest gospostva Brda pri Kranju sredi XVIII. stoletja — 27
- Upravna razdelitev Celja in okolice l. 1956 — 151

OSEBE

- Anton Aškerc (kip. L. Dolinarja iz 1912) — 101
- Brozovič Ivan (slika iz 1883) — 123
- Kordelič Karel (slika iz 1915) — 122

UMETNOSTNI SPOMENIKI

- Celje — Portal nekdanjega minorskega samostana na Trgu mučencev 2 — 78
- Portal na Tomšičevem trgu št. 13 — 79
- Portal v Zidanškovi št. 3 — 80
- Portal v Zidanškovi št. 17 — 81

- Grad pri Slovenjem Gradcu — Olok z osrednjim stebrom v župni cerkvi sv. Pankracija — 163
- Rekonstrukcija prvotnega glavnega portala — 167
- Stavbni detajli iz cerkve sv. Pankracija — 165
- Timpanon prvotnega glavnega portala — 160
- Tloris cerkve sv. Pankracija — 161
- Zunanjščina cerkve sv. Pankracija od juga — 159

RAZNO

- Člani novomeške meščanske garde v uniformah — 176
- Del načrta za prezidavo Olupove hiše v Ljubljani iz ok. 1860 — 135
- Faksimile Aškerčeve prošnje za mesto arhivarja — 102
- Faksimile Aškerčevega urad. poročila o stanju v arhivu — 105
- Faksimile lista »Novi čas« — 125 — 128
- Faksimile programa lista »Novi čas« iz l. 1889 — 65
- Faksimile resolucije delavskega shoda v Schreinerjevem pivotoču jeseni 1889 — 59
- Faksimile prve nemške vloge za dovolitev lista »Novi čas« — 61
- Faksimile druge slovenske vloge za dovolitev »Novega časa« — 63
- Faksimile zadnje strani zapisnika o prevzemu mariborske občinske uprave 2. I. 1919 — 96
- Motivi iz Slovenskih goric — 35, 35—37
- Nastop novomeške meščanske garde pred rotovžem ob neki slovesnosti l. 1875 — 177
- Nekdanja Aškerčeva pisarna na magistratu — 103
- Profesorski zbor novomeške gimnazije iz l. 1895 — 178
- Rekonstrukcija rimske poštne postaje Ad pirum (Sv. Jedent na Hrušici) — 87
- Rekonstrukcija stanja okoli Komuna in mestnega obzidja v Ljubljani za XIV. stoletje — 142
- Rekonstrukcija stanja okoli Tranče sredi XVIII. stoletja — 138
- Rekonstrukcija stanja okoli nekdanje Tranče ok. 1800 — 136
- Risba poznoantičnih zapornih zidov na Krasu — 91
- Shematični pregled razvoja srednjeveške Ljubljane — 145
- Skica cerkve sv. Egidija v Zidanem mostu iz 1740—1747 — 73
- Skica mejnega sektorja med Starim, Novim in Mestnim trgom v Ljubljani — 134
- Skica položaja pri Čevljarskem mostu v Ljubljani ok. XIV. stoletja — 143
- Stanje položajev pri Gorici 1. nov. 1916 — 43
- Topničarji iz XVIII. stoletja — 23
- Udeleženci posvetovanja slov. konservatorjev v Pomurju sept. 1956 pred gradom v Beltincih — 110
- Vojaški bobnar iz dobe Marije Terezije — 21

O PRVI STAVKI IN O RAZMERAH NA JESENICAH
PRED ZAČETKOM POLITIČNIH BOJEV*

DUSAN KERMAUNER

V tem sestavku je posebej prirejen odlomek iz pripravljane delo »Razvoj delavskega gibanja in političnih bojov na Jesenicah od začetkov do leta 1920«, ki ga namerava izdati jeseniška železarna.

Edini dosedanji kažipot v starejši zgodovini jeseniškega delavstva, spominski sestavek Antona Zugwitza »O početkih delavskega gibanja na Jesenicah«, objavljen leta 1925 v socialističnem mesečniku »Pod lipo«, je navedel kot prvo stavko na Jesenicah, stavko v žebljarskem oddelku železarne KID leta 1899.¹ Koroški Slovenec Zugwitz, ki je bil prišel na svoji poti »s trebuhom za kruhom« na Jesenice in se tam stalno zaposlil v žebljarskem oddelku železarne leta 1897, ni vključil v svoje spomine pripovedovanj jeseniških delavcev, ki so bili pri KID zaposleni že vrsto let pred njim, bodisi da je bil že nanje pozabil ali pa da jim ni pripisoval zanesljivosti in pomena. Tudi Franjo Federle, pisec »Spomenice Saveza metalskih radnika, podružnica Jesenice, ob tridesetletnici njenega delovanja«, izšle leta 1936, je v poglavju »Predzgodovina kovinarskega gibanja na Jesenicah« sicer tudi po Zugwitu sprejel stavko žebjarjev leta 1899 kot prvo, vendar je previdno vstavil pred »prva« besedico »menda«². Nemara je bil le slišal kako pripovedovane o neki prejšnji stavki in je želel tako nanj opozoriti, ne da bi se sam spuščal v presojo njegove zanesljivosti.

Tako je bila prva jeseniška stavka iz leta 1891 pozabljena in je morda tudi zgodovinski raziskovalec ne bi mogoč več odkriti, če ne bi bila zapustila o sebi dragocenega pričevanja predvsem v — časniškem poročilu, poleg tega pa tudi v arhivu nekdanjega kranjskega deželnega predsedstva.

Dne 17. aprila 1891 je sporočil tedanji vodilni — liberalni — ljubljanski dnevnik »Slovenski Narod« z Jesenic: »Danes ostavilo je v tukajšnji tovarni KID³ nad 60 delavcev delo, ker so jim preveč zmanjšali

plačo. Naši »pribandrovčki« iz rajha vedno gledajo, kje bi ubogega trpina slovenskega bolj zatirali. Kakšen bo izid tega štrajka ne vemo, upamo pa, da se bodo gospodje malo omečiti morali tudi proti »Kranjcem«, kakor so se pred par meseci proti Koroščem, ki jim tudi niso hoteli več delati za njim napovedano mezdo ter so zahtevali več, kar so tudi dosegli. In tako upamo, da bodo tudi »Kranjci« dosegli, kar zahtevajo, ako gospodje hočejo, da bodo imeli mir, kajti ljudstvo je zelo razjarjeno.«⁴

Iz tega poročila izvemo ne samo, da je 16. aprila 1891 stopilo v stavko »nad 60 delavcev« v obratu KID na Savi pri Jesenicah in sicer »Kranjcev«, t. j. domačinov — deželanov, marveč tudi, da je nekaj mesecev prej skupina s Koroškega doseljenih delavcev v isti tovarni dala prva zgled delavskega nastopa in da je ta nastop bil tudi uspešen. Iz poročila ne moremo z gotovostjo razbrati, ali so bili tudi že Korošci zapustili delo in stopili v stavko ali pa so nemara le izjavili, da nočejo več delati za napovedano mezdo, ne da bi bili pri tem tudi delo ustavili.

Tako smo se srečali s prvima dvema pojavoma razrednega boja v modernih obratih KID, zgrajenih v letih 1889 in 1890. O prvem, o nastopu koroških delavcev nismo našli niti v listih niti v arhivih nobenih drugih poročil, o drugem, o stavki šestdesetih »Kranjcev« pa je poročal »Slovenski Narod« še enkrat tri dni kasneje tako-le:

»Svojemu dopisu, katerega ste priobčili pred nekaterimi dnevi, dodamo naj še nekoliko pojasnil. Pred štrajkom imeli so naši delavci povprek 2 goldinarja in 60 krajcarjev na dan zaslužka, a morali so zato delati 12 ur. Zdaj se vidi gospodom v tovarni, da je to za slovenskega delavca mnogo preveč in našli so nov način, po katerem se plačuje delavec, t. j., zdaj se plačuje od kile in ako dela mož svojih 12 ur dobro in marljivo, zasluži 80 krajcarjev!! — Nemci, ki so se iz vseh kotov nemškega

rajha pritepli k nam, dobe seve boljše delo in boljšo plačo nego slovenski delavec.«⁵

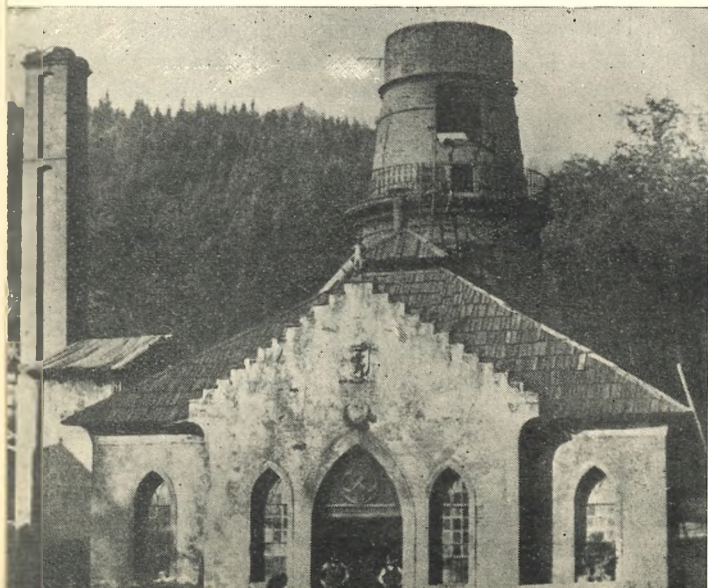
Ustavimo se za trenutek pri tem prvem odstavku drugega dopisa v »Slovenskem Narodu« o stavki šestdesetih železarjev na Savi. Iz njega razberemo, da je šlo za uvedbo novega mezdnege sistema, ki je mezde občutno zmanjšal — po dopisnikovem računu, ki je videti pač pretiran, kar na manj kot tretjino dotedanjih. Dopisniku pa lahko verjamemo, da so bili v obratih KID na prednostnih mestih — pri boljšem in bolje plačanem delu, t. j. ne samo vsi tehnični vodje, ampak prejkone tudi vsi mojstri in preddelavci — tujci, ki jih je tovarna privabila in tudi primerno plačevala zato, da bi zagotovili nemoteno obratovanje modernih naprav.

V nadaljnjem odstavku drugega dopisa pa izvemo tudi že o zaključku stavke: »Ko je zadnjič, kakor ste že poročali v »Slovenskem Narodu«, ustavilo delo šestdeset slovenskih trpinov, prišli so žandarji in jih razpodili; trideset teh obžalovanja vrednih mož šlo je zopet na delo — oženjeni so in skrbeti jim je za otroke, ostali pa so se razšli križem sveta. — Sploh je vsak poskus tukajšnjih domačih delavcev, ki si ne žele drugega nego *jednake plače z Nemci*, povsem *brezuspешen*, kajti pristojna oblastva ne store nič. Pred dvema letoma ožigosal je tedanji občinski tajnik jeseniški v »Slovenskem Narodu« početje Luckmannovih mamelukov, — gospod Karol Luckmann, ravnatelj tovarne, zahteval je na to od tedanjega župana gospoda Trevna, da odpusti občinskega tajnika, a ker se mu ni ugodilo, denunciiral ga je pri okrajnem glavarstvu — kot socialist! — Skratka: KID prizadeva si na vse mogoče načine, da uniči vsakogar, ki se nečloveški njeni krutosti proti *slovenskim delavcem* v bran postavi. Kdor pozna

Jesenice, ve, koliko je ondi siromaštva, ki ga je zakrivila tovarna; koliko krepkih mož je izgubilo zdravje in moči v nje rudokopu ali v tovarni, ali nihče ne mara tega videti, niti sam obrtni inšpektor ne.«

Priznati moramo, da se je dopisnik dovolj ostro postavil za domačine železarje proti KID in proti oblastvom, ki so se s svojo oboroženo silo — z žandarji — postavila na stran podjetja proti delavstvu. Poročilo, da so žandarji stavkujoče »razpodili«, nam je mogoče umeti le tako, da so jih najprej sklicali skupaj, bodisi vse hkrati ali pa po skupinah, in jih, obkoljene od žandarjev, postavili pred dilemo, da se bodisi vrnejo takoj na delo ali pa zapustijo Jesenice; kdor je bil brez družine, brez žene, otrok in pohištva, je lahko povezal culo in jo obesil čez ramo, drugi pa so se morali ukloniti terorističnemu nastopu podjetja in žandarjev. Tako je bila stavka zlomljena v dveh ali treh dneh.

Ta drugi dopis v »Slovenskem Narodu« o prvi jeseniški stavki pa je segel hkrati tudi še za dve leti nazaj, v leto 1889, in opozoril, da je bil »Slovenski Narod« že tedaj objavil neki dopis proti podjetju KID. A preden sežemo tudi mi tja nazaj, naj še navedemo sporočilo »Slovenskega Naroda« z naslednjega dne: »Včerajšnjo številko našega lista zaplenilo je državno pravdnništvo zaradi kratkega dopisa z Jesenic na Gorenjskem.«⁶ Avstrijska oblast je v tistih letih še sistematsko plenila liste zaradi vsakršnih napadov na poslovanje oblastev. V jeseniškem dopisu sicer »pristojna oblastva« niso bila napadena naravnost zaradi tega, ker so bila poslala žandarje nad stavkujoče železarje, a vendar posredno, češ da »ne store nič« v prid »tukajšnjim domačim delavcem«; izrecno je dopis prijel še »obrtne inšpektorja«, češ da »ne mara videti« siromaštva in izčrpanosti delavcev KID. Vrh tega je dopis vsaj namignil, da je bilo radovljiško okrajno glavarstvo pristransko uslužno Karlu Luckmannu, ravnatelju KID, ki se je bil nanj obrnil, da bi se rešil ne ljubega mu občinskega tajnika. Naravnost in ostro pa je dopisnik napadel Karla Luckmanna, njegove »mameluke« in podjetje KID kot »nečloveško kruto proti slovenskim delavcem«. Zablembo 88. št. »Slovenskega Naroda« je nato potrdilo še c. kr. deželno sodišče z utemeljitvijo, da je bil v besedilu »Narodovega« dopisa »Z Jesenic, 19. aprila« podan objektivni dejanski stan

Plavž na Javorniku

prestopka proti javnemu miru in redu po čl. 300 in 302 kazenskega zakonika.⁷ Čl. 300 tega zakonika se je nanašal na grešnike, ki skušajo poniževati naredbe in odločbe oblasti ali navajati ljudi k zaničevanju ali neutemeljenim pritožbam zoper oblastva, čl. 302 pa na krivce, ki pozivajo k sovražnostim proti narodnostim ali razredom meščanske družbe ali sploh k sovražnemu medsebojnemu strankarstvu.

Značilno je, da niti uradni deželni list »Laibacher Zeitung« (»Ljubljanski časnik«) niti klerikalni »Slovenec« nista zapisala o jeseniški stavki nobene besede. Mogočni Luckmann očitno ni želel, da bi se iz njegovega pašaluka na Savi širili po svetu glasovi o nezadovoljstvu delavstva pri KID in o terorističnih metodah, ki jih zoper njega uporabljajo. Zaplemba »Slovenskega Naroda« je tudi dosegla svoj namen. Njegov jeseniški dopisnik poslej ni več pisal o delavstvu KID ali pa je uredništvo takšna njegova poročila metalo v koš.

O jeseniški stavki 16. aprila 1891 pa se je ohranilo še eno in sicer uradno pričevanje v prezidialnih spisih deželnega predsedstva kranjskega. Od treh aktov, nanašajočih se na to stavko, smo v Državnem arhivu Slovenije našli samo zadnjega, to je poročilo radovljiškega okrajnega glavarja z dne 19. aprila 1891, ki se glasi: »V zvezi z mojima poročiloma z dne 16. in 17. tekočega leta imam čast sporočiti, da so tisti delavci KID, ki so delovno razmerje z imenovanim podjetjem razvezali, že odšli na svoje domove (in ihre Heimat) in so videti urejene razmere spet obnovljene. Javni red in mir ni bil kršen v nobeni obliki.«⁸ Iz opisa, da so delavci, ki se niso hoteli vrniti na delo pod pogoji, zaradi katerih so začeli stavko, »odšli na svoje domove«, moramo sklepati, da so jih v spremstvu žandarjev odgnali v domače občine, od koder so seveda potem spet odšli iskat dela v druge industrijske kraje.

Več o prvi jeseniški stavki povedati bo mogoče šele, ko se morda najdeja še prvi dve poročili radovljiškega okrajnega glavarja o njej, ali pa tudi po poročilih nemških listov, izhajajočih v Celovcu in v Gradcu, če so kaj o njej poročali.

Zanima pa nas zdaj seveda še tisti dopis, ki ga je bil dve leti prej poslal »Slovenskemu Narodu« jeseniški občinski tajnik in si z njim nakopal na glavo Luckmannov srd. Pregledati smo morali ves letnik 1889

»Slovenskega Naroda«, nato smo razširili iskanje tudi še na zadnje četrletje prejšnjega letnika 1888, kjer pa sploh nismo našli nobenega dopisa z Jesenic. V vsem prvem polletju 1889 je objavil »Slovenski Narod« en sam dopis z Jesenic, datiran z 21. junijem, ki na kratko pove: »... Nova tovarna... zida se veselo, to je, gospodje podjetniki in dobro plačani njih inženjerji so dobre volje, delavci pa nikakor ne. Ti siromašni sužnji delajo od pete ure zjutraj do osme ure zvečer za gorostasno plačo 60 krajcarjev. Naravna posledica temu je, da se jako pridno menjajo, na posebno korist krčmarjev, pri katerih ostajajo dolžni...«⁹

Dopis se nanaša na gradbene delavce, zaposlene pri novogradnji modernih obratov KID, in pri tem sicer obtožuje »gospode podjetnike in dobro plačane njih inženjerje«, da so v nasprotju s »siromašnimi sužnji« — delavci lahko »dobre volje«, toda pričakovali smo pač nekaj hujšega o »početju Luckmannovih temeljkov«. V dopisu bremo nato še nekaj ironičnih opomb o »zgodovinski nesebičnosti slovenske duhovščine« o priliki gradnje novega župnišča na Jesenicah in končno tudi poročilo o volitvi volilnih mož na Jesenicah od deželnozborskih volitvah. Po tedanjem volilnem redu so bile v kuriji podeželskih občin, med katere so spadale tudi Jesenice, volitve posredne, to je, volilci so v občinah volili volilne može, ki so se nato zbrali iz vseh občin volilnega okraja in izvolili poslanca. Na Jesenicah se je osnovnih volitev »udeležilo le nekoliko oseb«, ki so izvolile za volilne može »župnika, kaplana in županovega namestnika Josipa Klinarja, ki vedno trdi, da ne razume slovenski (nemški pa siromak tudi ne zna) ter uči po krčmah, koliko škodo ima kmetski stan, ako hodi deca v šolo...« O tem hudo nazadnjaškem vaškem veljaku naj le mimogrede omenimo, da je bil za Antonom Trevnom dolgih 15 let — »liberalni« župan na Jesenicah...

Kmalu za tem dopisom je — na pragu drugega polletja 1889 — izšel v »Slovenskem Narodu« še eden, ki se tudi nanaša na delavske razmere in sicer prav na železarje: »... Nedavno prepovedali so tovarniški uradniki celo savškim fantom razobesiti narodno zastavo.¹⁰ Ti gospodje pozablajo vedno, da, če tukajšnji ljudje od tovarne žive, morajo za to delati, a krvavo zasluženi krajcarji niti ne zadostujejo, da bi si delavec kupil zabele za vsakdanje žgance. Sicer se pa o dosedanjem tehničnem voditelju gospodu Pantzu, ki je vsaj pošten nemškutar ter ni delavcev nikdar zatiral in mrcvaril, govori, da bode ostavil službo, novi uradniki pa so Prusi in Židje.«¹¹ Ta dopis pač nekaj pove o »početju Luckmannovih mamelukov«, vendar nas glede na zatrjevano Luckmannovo denunciacijo dopisnika kot — socialista ne zadovoljuje.

Tretji in poslednji dopis z Jesenic v tem letniku »Slovenskega Naroda« dobra dva meseca kasneje pa za nas ne prihaja v poštev, ker se ne tiče prav nič odnosov Luckmannovih »Prusov« itd. do delavstva, ampak le do slovenske — uradniške okolice. Tudi z njim se bomo pobavili, toda prej naj odpravimo vprašanje, kaj pa se je zgodilo s takratnim jeseniškim občinskim tajnikom, ki ga je Luckmann baje zaradi nekega njegovega dopisa »Slovenskemu Narodu« denunciral kot »socialista«. Takšno Luckmannovo dejanje je po sebi prav verjetno, toda oba dopisa, ki smo ju odkrili in proučili, nam ne odpravljata dvomov, povzročenih z neko drugo informacijo — iz istega vira.

Po naključju je znano, da je bil jeseniški občinski tajnik in dopisnik »Slovenskega Naroda« v času obeh navedenih dopisov leta 1889 in pa »redaktor« tistega dopisa o jeseniški stavki z dne 19. aprila 1891, zaradi katerega je bil »Slovenski Narod« zaplenjen in v katerem je brez dvoma on sam omenil Luckmannovo denunciacijo iz leta 1889, s katero je bil ali naj bi bil prizadet, — ena in ista oseba. Ta, takrat zloglasna v pravem pomenu te besede, pozneje pa na svoj način znamenita slovenska kulturna osebnost je bil Miroslav Malovrh, kasnejši dolgoletni glavni urednik »Slovenskega Naroda« in nekaka »desna roka« dr. Ivana Tavčarja. Vprav ta Malovrh je iz odpuščenega jeseniškega občinskega tajnika postal ravno spomladi 1891 korektor Narodne tiskarne v Ljubljani in hkrati sestavljal in popravljal dopise in članke za »Slovenski Narod«.¹²

V nekem svojem pismu z dne 5. novembra 1889 pa je Malovrh precej drugače opi-

sal, kako ga je bil Luckmann spraval ob službo jeseniškega občinskega tajnika. Pisal je tedaj Ivanu Hribarju takole: »Pred pol letom posrečilo se mi je dobiti... na Jesenicah službo občinskega tajnika z mesečno plačo 12 goldinarjev. Bil sem srečen in zadovoljen, makar sem bil včasih gladen. Delal sem vestno in pošteno in vendar sem bil odpuščen. In zakaj? Ker je paša jeseniški Karl Lukman doznal za mojo preteklost. Pismeni dokaz županstva jeseniškega, iz katerega je razvidna istinitost mojih besed, ima v rokah župan [gospod] Graselli.«¹³

Kakšna pa je bila tista Malovrhova »preteklost«, ki ga je onesposabljal, da bi se bil ubranil pred Luckmannom? V istem pismu, ki ga je Malovrh pisal Hribarju z namenom, da bi mu ta priskrbel »kako službico«, je tudi o tej svoji preteklosti povedal dovolj za vsakogar: da se je »za svoje grehe pokoril dovelj«, da ni »bil zanje kaznovan le začasno«, to je z obsodbo na zapor, ki ga je tudi odsedel, ampak da »je človeška družba poostrila to kazen«, kajti vzela mu »je priliko poboljšati se«, ker mu »ni pomagala kreniti zopet na pravi pot«, in končno vzklika: »Ako mi svet ne da prilike služiti si vsakdanji kruh, ali nisem primoran hoditi po nepoštenih potih? Resnično vam povem, zdaj, ko živim pošteno, trpim in stradám ko pes, dočim kot slepar nisem bil nikdar gladen.«¹⁴ V podrobnosti Malovrhovih sleparskih grehov, zaradi katerih so ga slovenski listi leta 1884 in 1885 razglašali za »hohštaplerja«, pustolovca, lažidoktorja in podobno¹⁵ in o katerih pravi v pismu Hribarju, da ga zaradi njih »prezira vsa Ljubljana«, se ne spuščamo.

Mogoče je po vsem tem, da je Malovrh leta 1891 naknadno izkonstruiral Luckmannovo denunciacijo pri radovljiškem okrajnem glavarstvu zoper njega »kot socialist«, da bi tako prekril svojo preteklost kot vzrok za izgubo službe in za odhod z Jesenic. O tem namreč ni dvoma, da ga je Luckmann s pomočjo te preteklosti lahko spraval ob službo, ne da bi mu ga bilo treba kjer koli po krivem razglašati za — socialista. Toda vendarle ni izključeno, da je Luckmann njegovo zavzemanje za delavstvo v obeh dopisih »Slovenskemu Narodu« ocenil in označil kot »socialistično«, da bi ga tem bolj gotovo in hitro spraval z Jesenic, kjer na mestu občinskega tajnika ni hotel trpeti narodnostno zavednega in zaradi tega nemški KID nasprotnega inteligentnega Slovenca. Če pa je bilo tako, potem je Malovrh ta del svoje jeseniške afere zamolčal v pismu Hribarju in v doku-

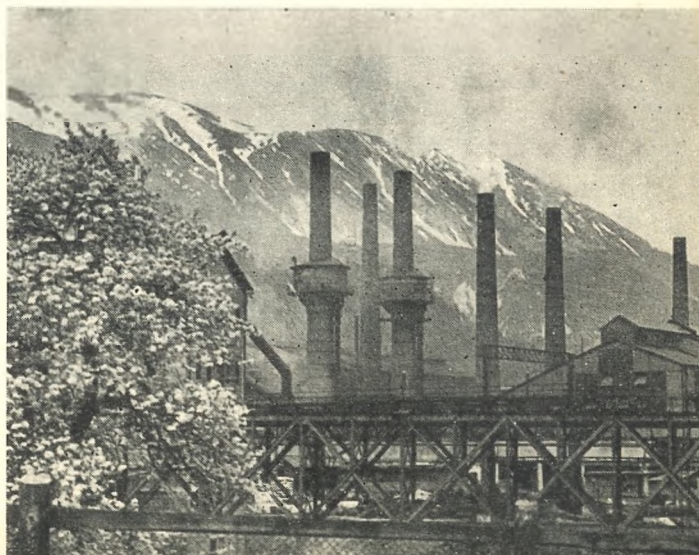
mentu o odpustu, izdanem od jeseniškega županstva, za kar bi bil tudi imel zadosten razlog, kajti v krogih ljubljanskih liberalcev, pri katerih je iskal »službico«, ne bi bilo zanj priporočilo, da ga je kdor koli obdolžil še kot — socialista, pa čeprav po krivici. Bolj razbistriti zadevo se nam ni posrečilo in tega skoraj niti ne pogrešamo.

Preostal nam je še tretji dopis z Jesenic v »Slovenskem Narodu« iz leta 1889, ki ga prav tako prisojamo Malovrhu kot takratnemu »Narodovemu« jeseniškemu dopisniku posebej še zaradi tega, ker razodeva pisca s spretnim in ostrim časnikarskim peresom. Po vsebini le majčkeno prispeva zgolj k narodnostni sliki Jesenic pred skoraj sedemdesetimi leti: »Čudne stvari vrše se pri nas, odkar smo tako srečni, da imamo na Savi tovarno, katero je postavila KID. Da niso gospodje, kateri stoje na čelu tej tovarni, naši narodnosti posebni prijatelji, o tem čivkajo že vrabci na strehah, da pa ti gospodje, kateri tako oblastno bijejo ob svoje pangermansko pokolenje, nimajo toliko takta, kakor ga v nas zaničevanih Slovencih zahtevamo od najnižjega človeka, tega si nismo domišljevali.« Nato opisuje dogodek, kako je »tovarniški vodja« Trappen nadrl in zapodil s tovarniškega zemljišča ali stavbišča »c. kr. evidenčnega geometra« Franka, ki je v svoji uradniški uniformi opravljal merjenja za ureditev katastra. »Ne moremo si misliti, da bi bil ravnatelj Trappen tako neveden in trapast, da ne bi poznal avstrijske uniforme«, vzklika dopisnik in zahteva zadoščenje za »obče priljubljenega geometra Franka« ter zaključuje: »Skrajni čas je, da pride ta nemški gospod do prepričanja, da je njegova prokleta dolžnost, spoštovati avstrijske urade, če hoče živeti v Avstriji. Sicer pa nimamo nič kaj posebno upanje, da bode KID odstranila tega gospoda, saj vemo vsi, ki živimo na Jesenicah, da sta si obrtne družbe očka Luckmann in ta nemški gospodič posebno na roke. Prosim bi se pa navzlic temu upali gospoda Luckmanna, da naj temu svojemu uradniku vendar dopove, da vsak pošten človek zahteva od njega, da se taktno vede. Da je prišel s Pruskega k nam na Jesenice, to ni za nas nobena čast, pač pa zanj, ker si tukaj kruh služi.«¹⁶

Po sebi kaj malenkosten pripetljaj med Trappenom in Frankom nekje pri savskih tovarnah, ki je seveda bil predmet obširnega razpravljanja v gosposkih sobah naj-

imenitnejših jeseniških in radovljiških gostiln, je zanimiv samo po tem nesorazmerno velikem odmevu v »Slovenskem Narodu«. A pomisliti moramo, da je bil ta list glasilo tedanjega meščanstva in srednjega sloja, predvsem izobraženstva in njegovega poglavitnega dela, uradništva ter z njim povezane trške »jare gospode« pa tudi višje plasti vaške družbe. Kar je bilo pod tem slojem, ni štelo v »narod« — razen morda še kmetov-posestnikov, ki so imeli kot davkoplačevalci volilno pravico. Brezposestni delovni sloj pa je bil naši takratni narodni gospodi družbeno, politično in narodnostno brezpomemben. Zanj je bil incident Trappen-Frank pomemben narodnostni dogodek, medtem ko ji je bila usoda zatrte plavžarske in knapovske »mase« — deveta briga. In če se ne bi bil Miroslav Malovrh »priklatil« na Jesenice ter napisal vsaj nekaj stavkov o »siromašnih sužnjih« KID, bi lahko danes trdili, da se živ liberalni krst ni zmenil zanje, dokler niso s svojo prvo stavko opozorili nase. A tudi po njej so se menili zanje kakor za — lamski sneg.

Poldrugo leto po prvi jeseniški stavki, jeseni 1892 je priredil »Ljubljanski Sokol« izlet na Jesenice ob udeležbi tedanjega svojega staroste Ivana Hribarja. S postaje so se Sokoli-izletniki po zajtrku »podali v cerkev k sveti maši«, nato pa »z godbo na Savo, da si ogledajo tamošnje fužine KID«; tam jim je bil postavil slavalok bivši župan Anton Treven, a »pred fužinami sprejel je goste sam gospod ravnatelj K. Luckmann ter jim je s posebno ljubeznivostjo razkazoval vse znamenitosti res velikanških fužin.«¹⁷ Pred šestdesetimi leti je na Jesenicah obstajalo še v glavnem neskaljeno narodnostno sožitje slovenskih in tržaških narodnjakov s »poštenimi« nemškimi fužinami; a ker se je sonce tega mirnega sožitja že začelo nižati k zatonu, je dopisnik »Rodoljuba« pristavil k svojemu

Zelezarna Jesenice

poročilu z opisom popoldanskega telovadnega nastopa in večerne veselice še opravičilno razlago: »Sovražniki Nemcev, živčih med nami, nismo in ne bomo in prej ko slej spoštovali bodemo tudi vsacega poštenega tujca, katerega služba zanese v naše kraje. Mi imamo od njih zaslužek, oni ga pa dobivajo iz naših gora in voda. Zategadelj pa tudi Nemci morajo spoštovati nas in našo narodnost in ne smejo se truditi, da bi iz trdih Slovencev delali slabe Nemce... Na ta način bodemo lahko živeli drug poleg drugega kot prijatelji, podlaga tujčevi peti pa nikdar ne smemo biti.«

Plavžarjev in železarjev se »Rodoljub« seveda ni domislil...

OPOMBE

1. Pod lipo II/1925, str. 175. — 2. Spomenica Saveza metalških radnika, podružnica Jesenice, ob tridesetletnici njenega delovanja, Ljubljana 1936, str. 15. — Knjižica je

izšla brez navedbe pisca. Za informacijo o avtorju se zahvaljujem tov. Venclu Perku. — 3. Takrat in še dober čas zatem so slovenili »Krainische Industrie-Gesellschaft« s »Kranjska obrtna družba« in tudi še niso poznali kratice KID, ki jo v sestavku uporabljamo ne samo v našem tekstu, ampak uvrščamo tudi v navedke iz tistega časa. — 4. Slovenski Narod št. 86 z dne 17. aprila 1891. — 5. Slovenski Narod št. 88 z dne 20. aprila 1891. — 6. Slovenski Narod, št. 89 z dne 21. aprila 1891. — Zaplenjena 88. številka je ohranjena v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici, naslednici nekdanje deželne Licealne knjižnice, ki so ji tiskarne oddajale dolžnostne izvode listov hkrati, ko so jih pošiljale državnemu pravdnstvu, ki je imelo oblast odrediti zaplembo, če je sodilo, da je s kakšno objavo kršen zakon. — 7. Laibacher Zeitung (Ljubljanski časnik) št. 95 z dne 26. aprila 1891. — Vsaka od državnega pravdnstva odredena zaplemba je prišla nato v presojo deželnih sodišč, ki so o njih razsojala in svoja razsodila morala objavljati v deželnih uradnih listih. — 8. Prezidialni arhiv kranjskega deželnega predsedstva 1891, št. 979. — 9. Slovenski Narod št. 143 z dne 24. junija 1889. — 10. Mislim si moramo, da so »savski fantje« razobesili ali hoteli razobesiti »narodno zastavo« na kakem tovarniškem poslopju ali objektu, ne pa na primer na gostilni Antona Trevna ali katerem drugem zasebnem poslopju, kjer »tovarniški uradniki« niso mogli karkoli »prepovedovati«. — 11. Slovenski Narod št. 148 z dne 4. julija 1889. — 12. Slovenski biografski leksikon II, sestavek o Miroslavu Malovrhju, str. 59. — 13. Ivan Hribar: Spomini I, Ljubljana 1928, str. 417. — Peter Graselli je bil tedaj ljubljanski župan. — 14. Prav tam, str. 416-418 passim. — 15. Prim. Ljubljanski list z dne 26. julija 1884 in z dne 7. januarja 1885. — 16. Slovenski Narod št. 221 z dne 1. septembra 1889. — 17. Rodoljub št. 18 z dne 17. septembra 1892

BOHINJSKO RUDARSTVO IN FUŽINARSTVO KONEC 18. STOLETJA

(PO ZOISOVEM OPISU LETA 1778)

MARIJA VERBIC

Glede modernizacije fužinskih obratov je bila Kranjska med vsemi avstrijskimi deželami na zadnjem mestu. Medtem ko je v prvi polovici 18. stoletja zadnji štajerski in koroški fužinar zamenjal svojo staro peč (Stuckofen) za novo visoko pečjo (Hochofen), je kranjski fužinar živel še v prepričanju, da je stara peč nepogrešljiva. Vzrok temu so bile zadostne količine bukovega lesa za oglje v naših gozdovih in veliki gradbeni stroški za visoke peči, ki bi jih v tem času zmogel le malokateri kranjski fužinar. Šele ob koncu 18. stoletja, posebno pa v prvih desetletjih 19. stol., ko je tudi ponekod na Kranjskem nastopilo občutno pomanjkanje bukovega lesa za oglje, je bil tudi kranjski fužinar prisiljen preiti na nov način proizvodnje.

Med prvimi kranjskimi fužinarji, ki so uvideli gospodarsko prednost moderniziranega fužinskega obrata, je bil Žiga Zois, lastnik fužinskih podjetij na Javorniku, v Bohinjski Bistrici in Stari Fužini. Leta 1789 je dal podreti stare peči v obeh navedenih bohinjskih obratih in namesto njih zgraditi visoko peč v Bistrici. Glavno vzpodbudo za to dejanje mu je dalo pomanjkanje bukovega lesa v bohinjških gozdovih, kar bi imelo prej ali slej za neizogibno posledico, da bi morale stare bohinjske peči prenehati

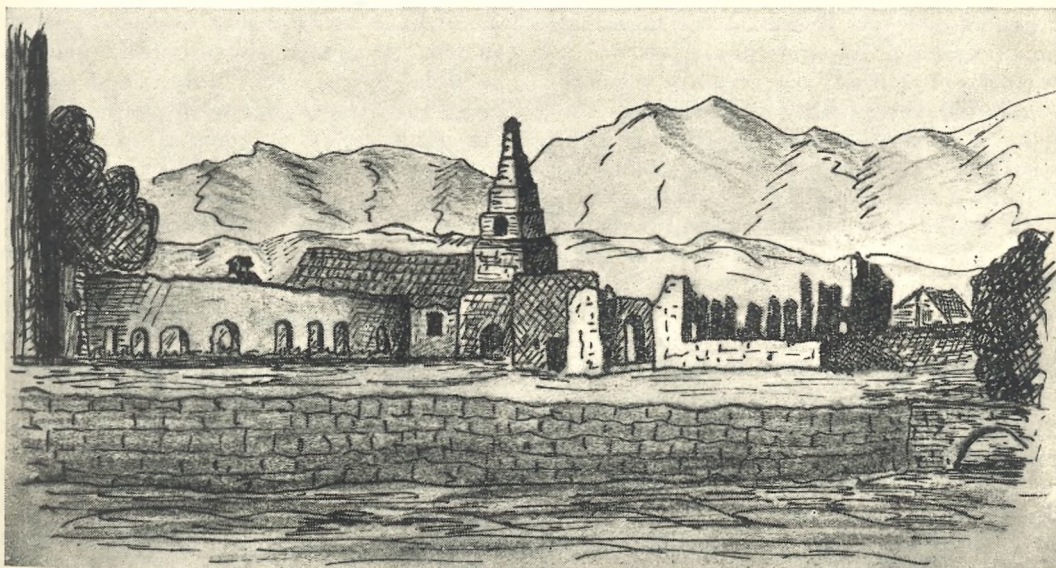
z obratovanjem. Stare peči, ki jih je bilo treba vsak dan na novo polniti z ogljem, so trošile edino le trdo, bukovo oglje, nasprotno so pa visoke peči najbolje delale z mešanico mehkega in trdega oglja, v kateri je imelo pretežni del mehko oglje. Lesa za mehko oglje je bilo v Bohinju več kot dovolj, posebno smrek in jelk, ki sta bili prevladujoči vrsti bohinjškega lesa, nasprotno pa je bukov les v Bohinju rasel le v srednjih legah in le tu in tam, večinoma posamezno med iglastim drevjem, in čim više, tem redkeje. Pri gostoti prebivalstva, kakršna je bila v Bohinju do leta 1750, bi se po Zoisovem mnenju stare bohinjske peči še vedno mogle zadostno oskrbovati z obstoječo zalogo bukovega lesa. Od 1750. leta dalje, ko je interes za kmetijstvo tudi pri bohinjškem kmetu zelo narasel, pa so se morali bukovi gozdovi v srednjih legah unikatni novim pašnikom in senošetim; tako bohinjskim fužinarjem že okrog 1770. leta ni preostalo drugega na izbiro, kot da prenehajo z obratovanjem ali pa da bukov les, kolikor ga je raslo še med iglastim drevjem, z velikimi stroški zberejo in ga predelajo v oglje. Tudi stroški za izdelavo bukovega oglja in za njegov prevoz so iz leta v leto naraščali. Vladalo je namreč mnenje, da da bukovo oglje manjšo mero

pa večjo težo kot oglje iz mehkega lesa. Končno je monopol delavcev in kmetov, ki so žgali oglje, privedel tako daleč, da je moralo biti pogodbeno določeno, koliko mehkega oglja se naj po isti ceni zaračuna kot trdo oglje. Škoda, ki so jo trpeli bohinjski obrati zaradi takšnih pogodb, po Zoisovem mnenju ni bila majhna in je bistveno prispevala k njegovi odločitvi, da zamenja stare bohinjske peči z novo visoko pečjo.

Znatne izpremembe v celotnem delavskem sistemu v 90 letih 18. stol. pa so Zoisa prisilile k hitrejši odločitvi za modernizacijo bohinjskih fužin. Leta 1553 na Kranjskem uvedeno rudarsko sodišče je bilo l. 1783 ukinjeno in samo imenoma preneseno na kameralni rudarski urad v Idriji. Nasprotno pa je imelo ljubljansko substitucijsko sodišče, ki je bilo odrejeno za rudarsko sodstvo in pobiranje davkov, le podrejeno vlogo. Kakor hitro je prenehala personalna jurisdikcija višjega rudarskega sodnika in ni bilo več vsakoletnih vizitacij rudnikov in fužin, so vse pogodbe za delo (Gedingkontrakte) izgubile svojo moč. Delavci so zahtevali višje mezde in zaslužek ter višje tarife za prevoz in material. Zraven so še zanemarjali delo v rudnikih in fužinah ter se okoniščali z nepošteno ogljarsko mero, z malomarnim pranjem rude in podobnim. Pri tem jih je podpirala zmanjšana konkurenca za delavski zaslužek, ki je nastala na podlagi vladnih ukrepov v korist kmečkemu stanu.¹ Najhujši udarec za Zoisa pa je bila dvorna resolucija, izdana za Kranj-

sko 4. januarja 1787.² Z njo so bili odvzeti bohinjskemu podjetju važni dohodki, ki so izvirali iz starega založniškega sistema; ta je bil v deželi v veljavi že od l. 1553, oziroma od l. 1743, ko je stopila v veljavo posebna ustava za bohinjsko rudarstvo. S to uredbo dovoljeno izplačevanje delavskega zaslužka v življenjskih potrebščinah namesto v denarju, in v deželni veljavi namesto v dunajski, je bilo z navedeno resolucijo ukinjeno in bohinjski obrati so izgubili dobiček od nabave žita za delavstvo, ki je znašal 10 krajcarjev od enega goldinarja, in dohodek od agia, ki je donasal 4 krajcarje od enega goldinarja. V povprečju zadnjih desetih let (1767—1777) je agio prinašal 286 gld. 49 kr. letnega dohodka, dobiček od žita pa še veliko več. Poleg tega so bohinjski obrati izgubili pravico do nižjih carin na olje za razsvetlavo in na druge predmete. Z največjo nejevoljo pa je Zois sprejel na znanje še prepoved omejevanja svobode delavskim otrokom zaradi dolgov njihovih staršev, čeprav bi to od njega kot narodnega preroditelja in mecena najmanj pričakovali.³

Kolikšne koristi so imeli bohinjski obrati od starega založniškega sistema, kakšne so bile socialne razmere bohinjskega delavstva pred omenjeno resolucijo, in koliko je znašala produkcija bohinjskih fužin v času starega načina proizvodnje, to so glavna vprašanja, ki nas v tej razpravi zanimajo in na katera nam daje odgovor Zois sam v svojem gradivu za opis bistriških fužin l. 1778.⁴ Z objavo tega gradiva želim izpo-

Ruševine visoke peči ob Bistrici leta 1895 (Po Müllnerju)

polniti podatke, ki sta jih o bohinjskem fužinarstvu objavila Hacquet⁵ in Müllner,⁶ marsikaterega raziskovalca stare fužinske tehnike pa bodo v tem gradivu zanimali nekateri novi domači fužinski izrazi, ki jih pri Müllnerju ne najdemo ali pa so zelo negotovi.⁷

Gorjuše so bile glavni rudni revir bistriških fužin. L. 1777 je kopalo v osemnajstih jaških tega revirja 45 delavcev, v vseh revirjih skupaj pa 65. Kopači so delali v kompanijah po dva, trije do šest skupaj. Vsaka kompanija je neprestano sledila rudo, in ko jo je našla, je pričela kopati jaške, tudi po več hkrati. Jaški so bili podobni luknjam in tako ozki, da se je človek skozi komaj preril. Ker je jamskega lesa v bližini jaškov primanjkovalo in ga je bilo treba po ure daleč prinašati na golih plečih k jamam, in vrhu tega še zastonj, so kopači jaške le slabo zavarovali z lesom, tako da niso nudili nobene varnosti pri spuščanju ali dviganju iz jam. Spuščanje v jamo je šlo križema od lesenega kola do kola in često preko ven štrlečih skalnatih čeri. Kopač je imel pri spuščanju vrv ovito okrog desne roke in okrog kolena, v levi roki je držal svečo in tako zleknjen, da se je z glavo opiral na eno steno jaška, s stopalom pa na drugo steno, je počasi polzel in drsel po jašku navzdol. Ker pa je bil les pogostoma moker in prevlečen s sluzom, da je bilo treba oporo ali nastop v steni šele iskati, je bilo spuščanje v jamo še težavnejše. Tudi dviganje iz jame ni bilo nič prijetnejše. Kopač se je moral z rokami in nogami opirati ob steno jaška, da je splezal iz jame. Da je bilo kopanje rude v bistriških jamah vse kaj drugega kot lahko in varno, ni treba posebej pripominjati.

S priostrenimi kladivi in krampi v rokah so kopači iskali v jaških rudo in kopali ilovico, ki je vsebovala rudo in apnenec. Ilovico so z roko odstranili od rude, če pa so naleteli na kamen, ki jih je pri delu oviral, so ga le redko navrtali in razstrelili. Rudo so v posodah, ki so bile navezane na vrvi, z vitli vlekli iz jame. Preden so jo odvažali, so jo oprali. V ta namen so pri vsakem jašku izkopali plitvo jamo ali iz ilovice napravili okop, kamor se je stekala deževnica ali snežnica. V tej vodi so kopači rudo oprali in jo nato zmetali na kup, kjer je počakala do zime, ko so jo zvozili k podjetju. Nerudnatih primesi je bilo med rudo veliko več kot rude same. V najboljšem primeru je bilo razmerje 1 : 5, v najslabšem pa 1 : 10 in celo 12. Delavci so najraje prali rudo v mesecu maju, juliju in oktobru. Ko

je bila ruda oprana, je sledilo tehtanje in obračun s kopači. Ruda iz Gorjuš in Bohinja sploh je bila majhne velikosti, v debelosti leče do oreha. Veliki kosi rude od pol funta in več so bili zelo redki.

Kopači so delali, kadar jim je dopuščal čas in vremenske razmere. Plačani niso bili z mezdo, temveč od centa nakopane in oprane rude (Geding). Za cent rude je podjetje plačevalo po 16 krajcarjev⁸ deželne veljave. Izkupička za rudo kopači niso v celoti prejeli v gotovini, temveč samo delno, navadno pa nič, ker so morali pri vsakem obračunu poravnati še strošek za žito in druge potrebščine, ki so jih nabavili pri podjetju zase in za svojo družino na račun pogodbe za oddajo rude. Gotovino (Freigeld) so navadno prejeli samo pridni delavci ter tisti, ki so delali v izdatnih rudiščih. Izplačevala se jim je pri vsakem obračunu in, če so želeli, tudi vnaprej. Od vsakega goldinarja gotovine pa jim je podjetje odtrgovalo 4 krajcarje za agio, tako da so prejeli namesto enega goldinarja gotovine samo 56 krajcarjev ali namesto 15 beličev samo 14.

Iz povedanega sledi, da je bil zaslužek bohinjskega kopača zelo skromen in Zois sam pravi, da se za takšen zaslužek ne bi hotel pogoditi noben tuj rudar ali kopač. To je zmogel samo bohinjski kopač, ki je imel dohodke tudi od kmetijstva, pa čeprav so bili še tako skromni.

Bohinjski delavec je bil bajtar, rekli so mu tudi rovtar (Rottar). Okrog svoje bajte je najprej izkrčil nekaj zemlje in ko mu je ta donášala prve sadove od poljedelstva in živinoreje, je moral plačevati zemljiški davek. Istočasno mu je dal zemljiški gospod pravico do sekanja lesa v najbližjem gozdu in tako se mu je znova nudila prilika, da je delal nove rovte, katerim se je moral gozd umikati v odročne in skalnate predele. Na novih poljih in pašnikih se je naselilo novo življenje, prebivalstvo se je pričelo množiti, primanjkovati pa mu je začelo zemlje in hrane za vsakodnevno preživljanje. Tako sta delo in zaslužek pri rudniku Bohinjcu prišla zelo prav in o pravem času. Bohinjski bajtarji so žgali oglje za rudnik, kopali so rudo in jo odvažali k fužinam. Delali pa so pri rudniku samo v tistih letnih časih in ob tistih urah, ko doma niso imeli posebnega opravila. Ko je bilo treba obdelati polja in pokositi travnike, so ostali doma po cele tedne in mesece, ker je bila najeta delovna sila zanje predraga. Ob času največjega kmečkega dela, to je v mesecu juliju in avgustu, je moral Bohinjec plačevati dninarje in kosce po takšni tarifi kot

nikjer po deželi: dninarje po 30 soldov (100 soldov je 1 goldinar), kosce pa po 40 soldov dnevno. Pozimi in delno spomladi ter jeseni bohinjci delavci niso imeli pri hiši opravila, pa tudi nobene možnosti za zaslužek, razen pri rudniku. Tako so torej delali pri rudniku le ob času, ko so jim okoliščine najbolj dopuščale, in za zaslužek, ki ga ne bi hotel sprejeti noben delavec na svetu.

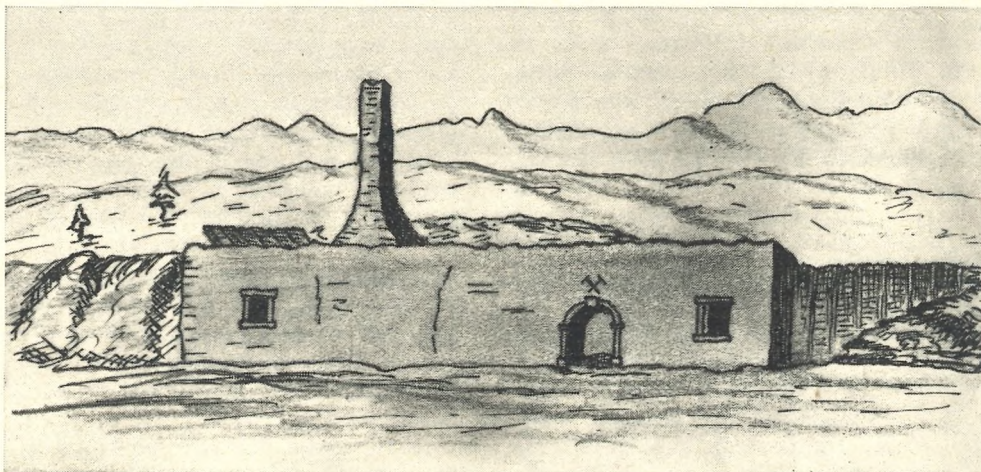
Tudi dobre lastnosti založniškega sistema so privabile bohinjkega bajtarja na delo v rudnik. Vsak kopač je dobil na 14 dni svoj mernik žita na kredit, zraven pa še loj za jamsko razsvetljavo (6 do 12 lojenih sveč). Tej preskrbi so Bohinjci rekli košta. Ko je kompanija rudo oddala in se je z njo napravil obračun, je morala tudi poravnati nabavljeno blago oziroma živež. Večkrat pa količina oddane rude ni zadostovala za kritje nabavljenega blaga. Tako je nastal dolg, ki ga je bilo treba poravnati pri naslednjih obračunih. Dogajalo pa se je tudi, da so delavci preje umrli, preden so poravnali svoje dolgove, ali pa so celo pobegnili iz rudnika ter zapustili dolgove, ki jih je moralo podjetje samo trpeti. Takšnih dolgov je bilo v času Zoisovega opisa bistriških fužin pri obeh bohinjcih obratih za okrog 15.000 goldinarjev. Ko so otroci umrlega ali pobeglega delavca odrasli, so bili sprejeti na delo samo, če so se obvezali, da bodo dolgove svojih staršev prevzeli in jih odplačali z delom svojih rok. Na ta način pa je bilo poravnanih samo 10 odstotkov dolgov, druge dolgove pa je moralo trpeti podjetje samo. Kljub neporavnanim dolgovom pa je moralo podjetje še nadalje skrbeti za zalogo žita, kajti ka-

kor hitro je zasul sneg pot v Štengah, je bila bohinjka dolina za mesec dni in več odrezana od zaledja, in če se ne bi podjetje pravočasno založilo z živežem, bi delavci, ki so živeli samo iz rok v usta, gladovali.

Gorjuše so oddaljene tri in pol ure od bistriškega obrata. Do tja se je prišlo preko Babne gore, Jereke in Koprivnika ali pa po težko prehodni bližnjici preko Senovega vrha, Ribežna in Vitna. Oddaljenost od podjetja je dajala kopačem možnost, da so večje kose rude, skrite med ogljem, tiho tapili v Kropo in Kamno gorico, kjer so jih prodali za višjo ceno.

Iz Gorjuš in drugih rudnih revirjev so bohinjci vozili rudo zvozili k podjetju pozimi na vprežnih saneh. Poti od rudnika do podjetja ni bilo nobenih ali pa so bile popolnoma neprehodne, ter je bilo treba zvoziti rudo v času, ko je zapadel debel sneg. Saminec do rudnih jam je napravilo podjetje na svoje stroške in po njem so bohinjci vozili dovažali rudo k podjetju tudi od najoddaljenejših rudnih revirjev in jam. Prevozniki rude so bili plačani od centa dunajske teže, zaslužek pa se jim je izplačeval v denarju po 14 beličev za 15 (agio!). Tehtanje rude sta opravila fužinski pisar in faktor. Leta 1777 so kopači oddali 8370 centov rude, za katero so prejeli 2232 goldinarjev. Prevoz je znašal 851 goldinarjev 18 krajcarjev ter se je plačeval posebej. Skupni stroški za rudo so leta 1777 znašali 3082 goldinarjev 18 krajcarjev.

Preden so rudo talili, so jo oprali in žgali. Žgali so samo debelejšje kose v teži iznad četrta funta, po žganju pa so jih z ročnimi kladivi razbili in nato ponovno prali. To delo pa se je zdelo Zoisu odveč tako glede

Ruševine v Stari Fužini (po Müllerju)

časa kot glede stroškov. Prali so samo drobno rudo. V ta namen so imeli v Bistrici na razpolago tri naprave za pranje rude (Waschherde) in dve siti. Stare naprave niso bile več uporabljive, ker je skozi padla skoraj vsa drobnejša ruda in je na ta način šlo precej rude v odpadek. Vendar pa so se jih morali v Zoisovem času še posluževati, ker je v zimskem času mraz oviral sejanje rude, te pa ni bilo nikoli toliko na zalogi, da bi se moglo opraviti pranje že v poletnem času. Od 8740 centov nakopane rude jo je po pranju in žganju ostalo še 6314 centov ali 72¹/₄ odstotka. Rudo so v času Zoisovega opisa bistriških fužin prale ženske, ki so prejele plačilo v žitu in gotovini.

Za talitev rude v starih pečeh so kranjski rudniki in fužine potrebovali ogromne količine oglja. V ta namen so prejeli od višjega rudarskega sodišča na Kranjskem pravico do sekanja lesa in predelavanja v oglje v najbližjih gozdovih. Ta pravica jim je bila podeljena s posebnimi pismi (Empfach und Lehenbriefe), nanašala pa se je na določen gozdni kompleks. Tu je imel rudnik svoje poseke (Holzschläge) in kopišča (Kohlstätte), od koder se je oskrboval s potrebnim lesom in ogljem. Zemljiškemu gospodu, ki je bil lastnik gozda, je bil dolžan plačevati le majhno dajatev (Stockzins).

Zoisovo podjetje v Bistrici je imelo svoja kopišča in poseke okrog Bohinja ter v gozdovih, ki so bili last blejskega gospostva. Leta 1777 je delalo v teh gozdovih 84 bistriških oglarjev. Njihov zaslužek je bil odvisen od količine oddanega oglja (Geding von Kohl). Za eno kripo bukovega oglja (kripa je iz vrbovja spleten velik koš, ki so ga vozili na posebnih vozičkih) so prejeli ogljarji 48 krajcarjev, za enako količino oglja iz mehkega lesa pa 34 do 36 krajcarjev. Prevoz za eno kripo oglja je znašal 16 do 26 krajcarjev. Mehko oglje je bilo sicer cenejše od trdega, ker pa je trdega oglja primanjkovalo, so tistim oglarjem, ki so oddali enake količine mehkega kot trdega oglja izenačili ceno za obe vrsti na 42 krajcarjev. Če se oglje ni takoj uporabilo, se je oglarjem zaračunaval oglarski kalo. Po pogodbi (Geding) so bili ogljarji dolžni ne samo sekati in pripravljati les za oglje, ampak tudi skrbeti za riže, mostove, lope za oglje (kolperne), kopišča in drugo. Od podjetja so prejeli brezplačno samo nekaj žebeljev za postavitev lop za oglje. Leta 1777 so bistriški ogljarji našgali 1448 krip bukovega oglja in 3780 krip smrekovega oglja. Stroški za bukovo oglje in njegov

prevoz so znašali 1766 goldinarjev 37 krajcarjev, za mehko pa 3654 gold. 12. krajc. Ena kripa bukovega oglja je stala podjetje 1 gold. 11¹/₂ krajc., ena kripa mehkega oglja pa 58 krajc. Vsi ogljarji so prejeli od podjetja po en mernik žita na 14 dni. Kdor je oddal več krip bukovega kot mehkega oglja, je dobil še 4 gld. četrletno v gotovini. Ob dostavi k fužinam se je oglje premerilo, kar je bila glavna dolžnost nižjega rudarskega sodnika, upravitelja, fužinskega pisarja in faktorja.

Ker vsa Zoisova podjetja niso enako upoštevala predpisane mere za kripo, ta ni veljala za pravo oglarsko mero. Zanj je bil v Zoisovih podjetjih priznan edino le »Schirgel«, ki je vseboval 6 mernikov stare mere (1 mernik = 26,5 l)⁹ ali 2,64 dunajskih mer (Metz), medtem ko je kripa držala šest takšnih oglarskih mer.

Gotovine ogljarji navadno niso prejeli, razen če so oddali vsaj polovico bukovega oglja. Cena žitu in denarni agio sta bila ista kot pri drugih delavcih.

Dostava oglja k podjetju se je izvršila pozimi na ročnih in vprežnih saneh. Spomladi in jeseni je bilo le malo oglja pripeljanega k obratu. Podjetje je zalagalo voznike ročnih sani z vrečami, ki so držale po dve oglarski meri (Schirgel). Za vsako vrečo je moral voznik založiti 8 kr. in jo oprano vrniti podjetju.

Do leta 1775 je nižji rudarski sodnik zahteval naslednje pristojbine:

1. od vsakega kopišča letno 12 kr.,
2. od vsakega voznika ročnih sani letno 8 kr.,
3. od vsakega voznika vprežnih sani letno 8 kr.

Ta pristojbina mu je donášala letno 49 goldinarjev 38 kr. Od leta 1775 pa je podjetje še od svoje strani plačevalo od vsakega obrata po 17 gld. četrletno, tako da da je rudarski sodnik prejemal do 80 gld. letne pristojbine od vsakega obrata. Zois je pričakoval, da si bo s to »podkupnino« pridobil rudarskega sodnika in da bo pri merjenju oglja bolj na strani podjetja, kot je bil do tedaj, vendar pa se je zmotil in z nejevoljo ugotavlja, da je sodnik len in bolj naklonjen k ščuvanju kot k hvalježnosti. Vendar pa se tolaži z dejstvom, da zaradi tega izdatka podjetje ne trpi nobene škode, ker ga morajo poravnovati delavci iz svojega zaslužka.

Bistriškemu podjetju so leta 1777 spadale naslednje fužinske zgradbe ter gospodarska poslopja:

1. ena peč (pezh - Stuckofen), kjer sta bila zaposlena dva pečnika (pezhnike - Schmelzer),

2. eno kladivo (kladuo - Wolfshammer in Balloschhammer) s štirimi kovači (kovazhe - Hammerschmieden),

3. ena cajnarca (zainarza - Zainhammer) z dvema cajnarjema (zainari - Zainschmieden),

4. en vibenc (wibenz - Nagelschmiedhütte) s petimi ješami (jesche - Essfeuer) in s 25 pari žebelarjev (scheblarji - Nagelschmieden),

5. pet kolpernov (Kolbarn) z enim brasčarjem (braschkar - Feuerwächter),

6. pet tracgarc (trazgarza - Drahtzüge) s petimi tracgarji (trazgari - Drathziehmeister),

7. mlin, žaga in kovačnica,

8. grad (Herschafthaus) s hlevom, gumnom, senikom, kletjo in skladiščem za žeblje, vse pod eno streho in

9. tri delavska stanovanja (Arbeiterwohnungen).

H gradu je spadalo za dve hubi polja in travnikov. Za obdelavo zemlje so skrbeli trije hlapci in dve dekli. Nekaj ozkih krp graščinske zemlje je bilo fužinskim delavcem zastonj na razpolago za obdelavo. Na njih so sadili zelje in bob. V hlevu je stalo 6 konj in 4 krave. Obrat je vodil upravitelj; pomagali so mu še fužinski pisar, hišni kaplan, števec žebljev in dva faktorja.

Bistriško podjetje je imelo v Bohinju lastni nizki lov (Reisgejagd), ribolov, ki ga je imelo samo v najemu, pa na Bistrici od izvira do izliva v Bohinjko.

Pol ure od kraja Bistrice je bil na bistriškem potoku zgrajen jez, imenovan rošta. Voda je od tod odtekala po lesenem žlebu, imenovanem rake, do cajnarce in štirih tracgarc, ki so stale v Pozabljenem, četrt ure proč od drugih fužinskih zgradb. Pod Pozabljenim je bil zgrajen drugi jez in od tod je voda odtekala po žlebu do vibenca v Bistrici. Pred njim se je zbirala v bajer in je od tod odtekala po zelo dolgem žlebu ter je mimo tekoč gonila ognje v vibenco, nato pralnico, kovačijo, peto tracgarco, mlin, žago in končno mehove v topilnici in pretopilne ognje. Od tu je voda padala v globel, v katero so odmetavali žlindro iz peči.

Pod cajnarco je stala še kovačija (Breschanhammer), kjer so kovali tračno železo za domače potrebe. V prejšnjih časih so tako železo kovali tudi za prodajo, zraven pa še pločevino za pluge in črno pločevino. Tudi fužinski delavci so se oskrbovali iz rud-

niških žitnih zalog, samo s to razliko, da so lahko dobili žita, kolikor so ga hoteli. O zaslužku fužinskega delavca pa omenimo sedaj le toliko, da žebelarji običajno niso prejeli nobene gotovine, razen tistih, ki so bili zaposleni še pri drugem delu. Delo pri mehovih in tesarska opravila so morali prevzeti zakupniki mlina in žage.

Rudo so talili v pečeh. Peč (Stuckofen) je imela v prerezu obliko četverkotnika, ki je bil osem dunajskih čevljev širok (en dun. čevlj = 31.6 cm)¹⁰ in deset čevljev visok od ležišča volka (Wolfsbette) pa do mesta, kjer sta se usipala v peč ruda in oglje (Schürre). Jašek peči je bil podoben prisekanemu stožcu, čigar spodnji premer je znašal dva čevlja, zgornji pa en čevlj in eno colo (ena cola — ena dvanajstina čevlja)¹¹. Notranja obloga peči ni bila iz posebno nezgorljivega materiala, ker ni bilo boljšega v bližini na razpolago. Obe odprtini na spodnji strani peči (Schlakenaug in Offenbrust) sta bili zadelani s črno ilovico.

Peč se je najprej napolnila s slabim mehkim ogljem, nato se je nažgala in do konca kurila z bukovim ogljem. Ko se je segrela, so vanjo usipali rudo izmenoma z ogljem. Na eno do dve kadunji rude (Trog) so usuli eno mero oglja, oziroma na 35 centov rudnega nadeva 72 mer oglja. Rudni nadev ene peči (Umlass) je sestavljalo 30 centov oprane rude, 2 centa žgane rude, 2 1/2 centa prebrane rude in 1 cent sinterja ali refudija. Produkt te mase, ki se je v peči stopila, je bil en volk v teži od 16 do 19 centov. Volk se je pod težo 13 centov težkega kladiva razbil v kose, ki so jim rekli kotlič. Trši kotlič se je često razbil komaj v dva ali tri kose, le redko čisto nič. Preden so ga dali pod kladivo, so ga znova razžareli, pri tem pa je šlo precej oglja v izgubo. Stranski proizvod iz peči je bil sinter, ki je skupno z žlindro pritekal iz peči in so ga imenovali pogače. Razlikoval se je od volka v tem, da ga je bilo treba dvakrat pretopiti, če so ga hoteli kovati. Preostalo železo iz peči je bil še drobiž, to so drobci železa, ki so pri potegovanju volka iz peči

Žene in otroci pri delu v kovačijah

ostali v peči, ter »pobirajne«, kosi železa, ki so jih pobirali iz žlindre. Iz žlindre so pobirali železo žebjarji, ki so za vsak cent »pobirajna« prejeli 10 krajcarjev. Leta 1777 so ga oddali 455 stotov. Ker ga v prejšnjih letih niso pobirali iz žlindre, ki so jo odmetavali v potok, si lahko predstavljamo, koliko železa je takrat ležalo v bistriški strugi.

Leta 1777 so stalili 6581 centov rude, ki je dala 182 volkov v teži 311.060 funtov. Od tega je bilo 287.830 funtov kotliča ali 23.230 sinterja ali pogač. Poraba bukovega oglja v pečeh je znašala 13.104 oglarskih mer.

Kotlič so v kladivu pretopili v palično železo. Vsakih 200 funtov kotliča je dalo en tajol ali messello. 1400 funtov kotliča, kolikor ga je dala ena peč, se je v 24 urah pretopilo v 7 tajolov ali messellov. En messello je imel največ 155 funtov teže, najmanj 135 funtov ali povprečno 145 funtov. Kala je bilo 25 odstotkov, poraba mehkega oglja na en messello pa 2 1/2 kripti.

Tudi pogače so pretopili v palično železo, taliti pa jih je bilo treba dvakrat. Pri prvem taljenju so dale surovi tajol ali skarff, pri drugem pa skarff tajol. Za en skarff tajol, ki je imel povprečno 150 funtov teže, je bilo potrebnih 230 funtov pogač. Kalo je znašal 35 odstotkov, poraba mehkega oglja pa 5 krip ali 30 oglarskih mer. Leta 1777 so natopili 1369 messellov iz kotliča, ki so dali 199.189 funtov paličnega železa in 101 messello iz pogač, ki je dal 15.156 funtov palic; skupno torej 214.345 funtov paličnega železa.

Ko se je kotlič talil pod kladivom, je izpod njega pritekal sinter, ki so ga imenovali mleko. Ta je služil za dodatek rudi pri taljenju v peči. Tekoče železo ali pogače, ki jih je dala stara peč, je bilo podobno tekočemu železu, ki je pritekalo iz visoke peči (Flosseisen). Obe vrsti surovega železa sta si bili podobni po lomu in obedve sta se morali dvakrat pretopiti. Žois je vse to ugotovil, nato pa je temeljito preudaril, ali bi bilo pametneje obdržati stare peči ali z velikimi stroški zgraditi novo visoko peč. Preden se je odločil za gradnjo visoke peči, je napravil poseben poskus z bohinjsko rudo v javorniški visoki peči. Rezultati nam niso znani, vendar pa se je moral ob tej priliki prepričati o prednosti visoke peči, ker jo je začel graditi v Bistrici leta 1789.

Iz kladiva so železo prenesli v cajnarco, kjer so ga kovali v dobro kovno železo. Cajnarca v Pozabljenem je bila po Zoisovemu mnenju najboljša v deželi. Leta 1777 je dala 206.445 funtov paličnega železa,

184.320 funtov kovnega železa. Iz tega so napravili 373 bušlov kovnega železa za prodajo, 380 sodčkov žebjev, 167 bušlov žice in 38 sodčkov sortiti (= fina vrsta žice).

V Bistrici so izdelovali več vrst žice: finestrina, cortellini, cortini in bordeoni. En sortiti sodček je moral imeti netto 140—142 funtov, cortellino bušel pa 5 1/2 (leta 1780: 4 3/4).

Žebli, ki so jih izdelovali v Bistrici, pa so bili naslednje vrste: 1. canali dá 15/m (kanauze). Iz 40 1/2 funta dobrega kovnega železa se je nakovalo 3000 žebjev te vrste v skupni teži 30 funtov, 2. terni dá 10/m (podrnizi). Iz 40 1/2 funtov dobrega kovnega železa se je nakovalo 2000 žebjev te vrste v teži 30 funtov, 3. cessori dá 7 1/2 m (zhesine). Iz 40 1/2 funtov refudija se je nakovalo 1500 žebjev te vrste v teži 30 funtov, 4. dá 3 trattii (po trji). Iz 40 funtov refudija se je nakovalo 1000 žebjev te vrste v skupni teži 30 funtov, 5. mantovani e dá 4 trattii (po stierji). Iz 40 funtov refudija se je nakovalo 750 žebjev te vrste v teži 30 funtov, 6. da 70 trattii (na posedem). Iz 40 funtov refudija se je nakovalo 500 žebjev te vrste v teži 30 funtov, 7. dá basto (ledlarji). Iz 104 funtov najboljšega železa se je nakovalo 2500 žebjev te vrste v teži 75 funtov, 8. bressarelli da 17/m (oslizhe). Iz 37 1/2 funtov najboljšega železa se je nakovalo 5750 žebjev te vrste v skupni teži 25 funtov, 9. bressarelli da 14/m (katordezhi).

Zasluzek žebjarjev je bil odvisen od vrste in količine izdelanih žebjev. Razviden je iz naslednje tabele:

Vrsta žebjev	Število žebjev v enem sodčku	Teža žebjev v enem sodčku	Zasluzek
canali da 15/m	15.000	150 funtov	5 gld. 12. kr.
terni da 10/m	10.000	150 funtov	3 gld. 12. kr.
cessani da 7 1/2 m	7.500	150 funtov	5 gld. 12. kr.
da 3 trattii	5.000	150 funtov	3 gld.
mantovani	3.750	150 funtov	3 gld.
da 70 trattii	2.500	150 funtov	3 gld.
da basto	5.000	150 funtov	4 gld.
osliči	40.000	175 funtov	6 gld. 12. kr.

Za izdelavo žebjev, za sodčke in za zaslužek prenašalcem oglja je bilo leta 1777 izplačanih 1246 gld. 28 kr. Za ogenj ene ješe, v kateri so se žebli kovali, je bilo potrebnih 7 mer mehkega oglja dnevno, za pet ješ pa 35 mer dnevno ali 850 oglarskih mer letno. Žebjarji so delali samo 230 dni v letu. Žois bi rad prekomerne praznike odpravil, pa mu ni uspelo. Povprečni zaslužek žebjarja, ki je moral vzdrževati še svojega hlapca, je znašal letno 44 gld. 50 kr.

ali okrog 11 krajcarjev dnevno. Zaradi skromnega zaslужka so bili žebjarji prisiljeni pobirati še železo iz žlindre ali pa so bili zaposleni pri pečeh in drugod.

Zaslужek drugih fužinskih delavcev je bil nekoliko boljši, čeprav še zdaleč ni kril delavčevih življenjskih potreb. Obstajal je iz osnovne plače, raznih doklad, napitnin ter nagrad v denarju in življenjskih potrebščinah. Leta 1777 je prejel

A. Topilničar:

1. od centa surovega železa po 3 kr. ali skupno . . .	155 gld. 32 kr.
2. doklado od vsakega volka po 24 kr.	72 gld. 48 kr.
volka za poprav. peči po 20 šil.	6 gld.
3. doklado od vsakega 6. nagrado 10 gld. 40 kr., 2 1/2 vatla sukna, kruh in vino	30 gld. 30 kr.
5. za kopanje peska v kamnolomu za postavitev peči 60 šihov	26 gld.

skupno 290 gld. 50 kr.

B. Kovač:

1. od centa pretopljenega železa po 8 soldov ali . . .	190 gld. 32 kr.
2. doklada od vsakega skarff messella po 6 kr.	10 gld. 6 kr.
3. doklada od vsakega volka po 3 krajcarje	9 gld. 6 kr.
4. napitnina (Rottura), letno	24 gld.
5. nagrada 30 gld. in napitnina v proviantu	39 gld.

skupno 272 gld. 44 kr.

C. Dnevni kurjač:

1. 4/7 od 8 soldov za cent pretopljenega železa ali	108 gld. 53 kr.
2. doklada: 4/7 od 6 krajcarjev za 1 skarff	5 gld. 46 kr.
3. doklada od vsakega volka po 3 kr.	9 gld. 6 kr.
4. napitnina letno	14 gld.
5. nagrada 20 gld., napitnina v prov.	26 gld.

skupno 263 gld. 45 kr.

D. Nočni kurjač:

1. 3/7 od 8 soldov za cent pretopljenega železa ali	81 gld. 39 kr.
2. doklada: 3/7 od 6 kr. za 1 skarff	4 gld. 20 kr.
3. doklada od vsakega volka po 3 kr.	9 gld. 6 kr.
4. napitnina	8 gld.
5. nagrada 10 gld., napitnina v prov.	12 gld.

skupno 115 gld. 5 kr.

E. Dajalec vode (Wassergeber):

1. od enega messella po 5 soldov ali	81 gld. 40 kr.
2. od enega skarffa po 4 solde	4 gld. 30 kr.
3. od vsakega volka po 3 kr.	9 gld. 6 kr.
4. napitnina	8 gld.
5. nagrada v proviantu	2 gld.

skupno 105 gld. 16 kr.

F. Cajnarji skupaj z dajalci vode:

1. od centa kovnega železa za žeblje po 8 kr. ali . . .	109 gld. 36 kr.
2. od kovnega železa za prodajo po 8 kr.	100 gld.
3. plačilo za vezanje bušlov po 4 kr.	24 gld. 52 kr.
4. od kovnega železa za žico po 10 šil.	48 gld.
5. nagrada 10 gld. in napitnina v prov.	13 gld. 48 kr.

skupno 292 gld. 16 kr.

G. Tragar:

1 grobar: za vlačenje bordeoni žice od centa 24 kr. za vezanje bušlov po 4 kr. nagrada 6 gld. 40 kr. s proviantom, skupno 20 gld. 36 kr.
1 grobar: za vlačenje cortina in finestrina žice cent 28 kr. za vezanje bušlov po 4 kr. nagrada 15 gld. in proviant. skupno 17 gld. 34 kr.
1 grobar: za vlačenje cortellini žice, cent 32 kr. za vezanje bušlov 4 kr. nagrada 16 gld. in prov., skupno 20 gld.
2 grobarja: od sodčka sortito, vela, aden: 3 gld. nagrada 14 gld. s proviantom skupaj 18 gld.

Drugo rudniško osebje je imelo stalne letne plače. Upravitelj je prejemal 350 gld. nemške veljave ali 411 gld. 33 krajc. deželne veljave, poleg tega pa še vso hrano in vino zraven, fužinski pisar 150 gld. dež. veljave, vso hrano in vino zraven, nižji rudarski sodnik pavšalno 80 gld., hlapci od 20 do 10 gld., dekli 10 in 8 gld., števeci žebljevi 10 gld. in faktorja po 19 gld. 12 kr. Poleg plače je faktor prejemal še 30 mernikov pšenice letno, števec žebljevi je dobil kompletno obleko, vsak hlapec in dekla pa po 6 hlebov kruha mesečno. Poleg kruha je hlapec dobil še 5/4 vatlov sukna in 1 par štebal na leto, dekla pa en par čevljev in 6 vatlov platna.

Žito je bistriško podjetje nabavljalo v Ljubljani in Kranju ter pri bližnjih gosposkah (na Brdu, v Lescah in drugod). Domači pridelek žita je bil neznaten. Delavcem so žito zaračunavali po ceni, ki je bila povprečje žitnih cen na štirih tedenskih semnjih v Kranju (2 žitna semnja pred in po sv. Elizabeti). K povprečni tržni ceni so prišteli še strošek za prevoz žita do podjetja, dalje kalo ter poleg običajnega trgovskega dobička, ki je znašal 1 1/2 beliča, še

en belič dobička več. Dobiček, ki ga je smelo imeti podjetje od žitne trgovine, je bil torej večji od običajnega trgovskega dobička ter je znašal 2 in 1/2 beliča ali 10 kr. od enega goldinarja.

Bistriško podjetje je jamskim in fužin-skim delavcem zaračunavalo žito 4 kr. pri merniku žita ceneje kot drvarjem, oglarjem in prevoznikom. Cena posameznim vrstam žita v mernikih od l. 1777 do 1779 je bila naslednja:

	pšenica	rž	sirk proso ječmen	ajda
1777 za jamske in fužinske delavce	2 gld. 16 kr.	1. gld. 40 kr.	1 gld. 32 kr.	1 gld. 20 kr.
za drvarje, oglarje in prevoznike	2 gld. 20 kr.	1. gld. 44 kr.	1 gld. 36 kr.	1 gld. 24 kr.
1778 za jamske in fužinske delavce	2 gld. 24 kr.	1. gld. 48 kr.	1 gld. 48 kr.	1 gld. 40 kr.
za drvarje, oglarje in prevoznike	2 gld. 28 kr.	1. gld. 52 kr.	1 gld. 52 kr.	1 gld. 44 kr.
1779 za jamske in fužinske delavce	1 gld. 48 kr.	1. gld. 04 kr.	1 gld. 04 kr.	— —
za drvarje, oglarje in prevoznike	1 gld. 52 kr.	1. gld. 08 kr.	1 gld. 08 kr.	— —

Od vseh žitnih vrst je bohinjski delavec potrošil največ sirka, ki je bila najcenejša pa tudi najslabša vrsta žita. Slabo zabeljena kaša iz sirka in prosa je bila vsakdanja bohinjska jed. Leta 1777 so bohinjski delavci porabili 2540 starih mer sirka, 948 starih mer prosa, 139 starih mer ječmena, 140 starih mer ajde, 703 stare mere rži in 528 starih mer pšenice; skupno torej 4998 starih mer žita. Pšenico je podjetje večinoma porabilo za domače potrebe (za upravitelja in uradnike), le nekaj malega so jo porabili za kruh oglarjem ter za prehrano drugega delavstva. Služinčad je bila v prehrani izenačena z drugimi delavci, samo upravitelj in grajsko osebje je sedalo k bolj obloženi mizi. Razumljivo, da je delavstvo le težko prenašalo velike socialne razlike in da je

uporabilo vsako priliko za izboljšanje svojega socialnega položaja, ki pa ni moglo biti trajno zaradi fevdalnih in kapitalističnih oblik tedanjega družbenega sistema.

OPOMBE

1. Zois Ziga: Bericht über die Abschaffung des Stuckoffensystems und Einführung des Hochhoffens in Wochein, Archiv Zoisovih podjetij na Javorniku, v Bohinjski Bistrici in Stari Fužini; Rudarski spisi IV, rokopis, Državni arhiv LRS. — 2. Müllner Alfons: Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, Wien 1909, str. 326. — 3. Zois Ziga, isto kot zgoraj. — 4. Zois Ziga: Materialien zur Beschreibung der Eisenwerke in Wochein 23-29 July et Augusti 1778 in Materialien zur Beschreibung der Manipulation des Eisenwerks Feistritz in Wochein in Tabellen und Anmerkungen gebracht und nach den . . . Umgänge berechnet 23-29 July — 22 Augusti 1778; Archiv Zoisovih podjetij na Javorniku, Bohinjski Bistrici in Stari Fužini; Rudarski spisi IV, rokopis, DAS. — 5. Hacquet: Oryctographia carniolica I, 1778 str. 20-26. — 6. Müllner A.: isto str. 326-372. — 7. Müllner A. ravnotam str. 320-326. — 8. Müllner A. ravnotam str. 362. — 9. Vilfan Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero. Zgodovinski časopis, letnik 8, 1934 str. 49. — 10, 11. Vilfan, istotam str. 65.

ZGODOVINSKI PREGLED REGULACIJE SAVINJE IN NJENIH PRITOKOV

JANKO OROZEN

VZROKI POPLAV

Celje je sicer manjši, toda izrazit hidrografski center. Reka Savinja sprejema tu, na najnižji točki Savinjske doline, množico pritokov, Ložnico, Sušnico in Voglajno s Hudinjo in Koprivnico.

Savinja je planinska reka, ki ob topljenju snega in nalih, ki so v planinah pogosti, močno naraste. Tudi njeni pritoki imajo deloma planinski značaj, vseskozi so pa pod vplivom nalihov.

V gornjem teku imajo Savinja in njeni pritoki močen padec, ki se jim v Spodnji Savinjski dolini zmanjša. Skozi dolino so prvotno tekli zelo počasi. Savinja si je z mnogimi vijugami utrla pot skozi lastne prodnate nanose. Isto velja za njene pritoke. Odkar so Savinjo med leti 1876 in 1893 med Prihovo nad Mozirjem in Levcem nad Celjem regulirali in ji strugo izravnali, teče reka hitro tudi skozi Spodnjo Savinjsko dolino. V manjši meri je tek pospešila tudi regulacija pritokov, izvedena v popolnejši obliki med obema vojnama.

Toda z navedeno regulacijo in uravnavo je postala nosilna moč vodnih tokov mnogo večja. Prod, ki je prej zastajal medpotooma v mnogih vijugah, prihaja zdaj prav do Celja. Prinaša ga zlasti Savinja. Tik pod Celjem se reka v ostrem ovinku spušča v svojo spodnjo prelomnico, ki sega od Celja do Zidanega mosta. Prelomnica ima med Starim gradom in Miklavškim hribom preozko grlo. Tu zastaja voda, brž ko njeno stanje preseže normalno stanje, in v obilni meri se tu kopiči prod. Odlaga se zlasti v notranji strani ovinka, s čimer se vodni tok še bolj odriva proti Staremu gradu. Ker pa so na tej strani z zgraditvijo ceste pred 100 leti ustavili premikanje, se struga zaradi tega bolj in bolj oži.

Zastajanje vode je tudi vzrok, da višina talne vode pri Celju bolj in bolj narašča in proti notranjosti doline le polagoma pada, tako da je treba sorazmerno malo vode, da se razlije reka preko ravnega dolinskega dna.

PRADAVNA IN RIMSKA DOBA

Povodnji so v celjski kotlini prastara stvar. Vsa kotlina je napolnjena s prodom, ki so ga Savinja in pritoki prinašali s seboj

Kapucinski most tik pred zrušenjem ob povodnji septembra 1953

v ledeni dobi. V aluvialni dobi je sicer moč vodnih tokov upadla, toda donatanje proda se je v občutni meri nadaljevalo. Rimljani so že gradili na produ. Ko so v tridesetih letih našega stoletja na severni periferiji sedanjega mesta odkopali rimsko cesto, so dognali, da je bil kamniti tlak položen na prodnato podlago.

V rimski dobi so morale biti poplave Savinje in njenih pritokov občutne. V celjskih tleh so našli štiri glave rogatega Acheloa, divjega vodnega božanstva, ki z valovi napada okolni svet in ga uničuje. V njem je posebljena neukrotljiva moč neobrzda-ne reke.

Po propadu rimske oblasti valovi tudi ostankom rimskih stavb niso prizanašali. Vse spomenike stare Celeje so izkopali iz proda, nekatere celo v strugi Savinje same. Prav tako so ležali v produ tudi znameniti spomeniki, ki so jih v zadnjih letih dvignili iz tal v Šempetru pri Celju. Valovi, ki so te spomenike zagrnil s prodom, so morali biti sila močni. Kdaj se je to zgodilo, ne vemo. Očividno je bilo v srednjem veku več poplav, ki so Savinjo samo premikale sem in tja.

IZZA SREDNJEGA VEKA DO LETA 1876

Iz srednjega veka iz umevnih razlogov o povodnjih nimamo nikakih neposrednih poročil.

Prvi zabeleženi povodnji sta bili leta 1496 in 1497. Tedaj je voda poškodovala mestno obzidje.

Leta 1550 je Savinja narasla dvakrat in je napravila ogromno škodo. Ta povodenj je bila poprej zaznamovana na Vodnem stolpu, toda zob časa je zapis uničil.

Leta 1651 so silno povodenj povzročili stalni nalivi.

Velika povodenj leta 1672 je še danes zaznamovana z napisnim kamnom, ki je vzidan v Vodnem stolpu.

Leta 1677 in 1687 je povodenj odnesla most preko Savinje v Celju.

Nato so zaporedoma navedene velike povodnji v letih: 1770, 1805, 1807, 1814, 1820, 1824, 1853.

Ob hudi povodnji leta 1847 sta železnica in železniški most v Celju napravila prvo preizkušnjo.

Velika povodenj je še bila: leta 1850, 1851 v maju in novembru, 1852, 1867, 1868, 1870, 1876 (dvakrat v maju).

Po povodnji leta 1851 je J. Šubic priobčil v Novicah zelo zanimiv dopis:

»Nesreča, ki mesto Celje z njegovo okolico skoraj vsako leto enkrat ali celo dvakrat zadene, je povodenj. Ako le dan in noč dežuje, sicer majhna in pohlevna Savinja silno naraste, svoje bregove prestopi ter se na daleko in široko po vsej dolini razlije. Tako se je tudi 5. dan t. m. (velikega travna — maja) zgodilo. Celo noč in sledeči dopoldan je bil dež, popoldne je stalo mesto v velikem jezeru. Kakor daleč je oko seglo, vse je bilo pod vodo, le malo hiš, dreves, cerkva in višin je molelo iz nje, bile so kot otoki sredi divjega valovja. Pa dež še ni prestal; do polnoči je še lilo izpod neba. Drugo jutro je bil tržni dan, pa nobenih prodajalcev ni bilo v mesto, ker čez vse ceste je tekla voda ter zavirala dohod. Povodenj je napravila strašno veliko škodo, ki se bo dala šele pozneje natančno pregledati in oceniti. Kaj neki je vzrok take nenavadne nesreče? Po mojih mislih: posekanje gozdov. Gore okoli so skoraj že vse gole; nobeni gozdi deževnih oblakov ne vlečejo nase in ne zadržujejo navzdol deročih voda. Struga (vodotečna) Savinje in drugih potokov postaja od leta do leta zaradi zgolih višin nanešenega peska in kamenja plitkejša, tako da je že majhna deževnica kmalu napolni in dvigne preko bregov. To je velika nadloga za lepo Savinjsko dolino.«

To je oris, ki je v glavnih črtah veljaven za vse povodnji v dolini.

STAREJŠA REGULACIJSKA DELA

Iz početka novega veka imamo tudi prva poročila o obrambi pred vodo. Tako je cesar Maksimilijan leta 1496 in 1498 ukazal svojim podložnikom štiri milje na okrog, da morajo osem dni robotati in pomagati, da se Savinja zopet spravi v pravo strugo. Organizacija in izvedba dela sta bili poverjeni vodji vicedomskega urada, glavarju Andreju Hohenwartu. On je odredil, da je treba delati z vozovi in dru-

gim orodjem. Vicedomski urad je tudi pozneje skrbel za podobna dela.

Na ožjem mestnem področju, ki je tedaj obsegalo tudi prilično veliko okolico, je imel skrb za obrambo pred vodo mestni svet. Dohodke od mestnih mitnic je uporabljal za vzdrževanje obzidja, cest, mostov in nasipov ob reki.

Razen za Savinjo je mestni svet skrbel tudi za njene pritoke, zlasti za Ložnico. O tem imamo v zapisnikih mestnega sveta iz leta 1694 in 1695 zanimiva poročila. V marcu 1694 je mestni svet sklenil, izkopati ob Ložnici, pod Babnim, preseko in zgraditi nasip. Delo naj bi se vršilo na mestnem ozemlju, na tako imenovani Gornji gmajni. Tam so posekali grmovje, ki naj bi se deloma uporabilo za nasip, deloma pa razdelilo med meščane v razmerju vplačanega denarja in na delo poslanih delavcev. Neki del izkopa in nasipa je bilo treba napraviti na levškem svetu. Levški kmetje so soglašali in so bili pripravljene pomagati. Delu je pa nasprotoval grof Anton Schrattenbach, tedanji lastnik Zaloga in Freienberga, predhodnika graščine v Medlogu, ki si je lastil tako celjsko, kakor levško gmajno in je menil, da bi zaradi del ob Ložnici utegnili trpeti tudi njegova zemljišča na desni strani Savinje. Mestni svet je za svoja dela dobil dovoljenje glavarja in vicedoma grofa Wagensberga in se je celo obrnil na notranje-avstrijsko vlado. Kako kritična je postala situacija, priča sklep, da bodo mestni delavci delali »armata manu« (z orožjem v rokah), ako bi jih Schrattenbach napadel. Presek so v resnici izkopali in spustili vodo skozenj. V poznejših desetletjih je bilo z Ložnico stalno mnogo opravka. Tedaj so njeno strugo skrajšali s tem, da so jo na sedanjem mestu združili s Savinjo, poprej je tekla vzporedno s Savinjo in se je šele pod gradom združila z njo tam, kjer se danes vanjo izliva Sušnica.

V začetku XVIII. stoletja je bila državna cesta, zgrajena leta 1727, v stalni nevarnosti, da jo voda poplavi. Zato je državna oblast pogosto pozivala mestni svet, naj gradi nasipe. Pri tem ni šlo brez sporov.

Ko je bil za Marije Terezije v Celju ustanovljen okrožni urad, ki je imel tudi tehnični referat, so njemu poverili izvedbo najpomembnejših regulacijskih del. Iz aktov, ki pripadajo arhivu bivše okoliške občine, je razvidno, da je v začetku XIX. stoletja okrožni urad posvečal posebno pozornost ne samo Savinji, ampak tudi njenim pritokom, Ložnici, Godomli (ki teče skozi Zalec), Hudinji in Voglajni. Ljudje so morali

čistiti struge, kopati nasipe, zasajati bregove. Delati so morali vsi prizadeti posestniki, vsak na svojem, po potrebi pa tudi skupno. Delo je le počasi napredovalo. Občinski predstojniki so morali skrbeti za to, da so ljudje prihajali na delo, za to so bili kazensko odgovorni. Nasprotno zamiknim je oblast uporabljala prisilna sredstva, med njimi je bila posebno neprijetna vojaška eksekucija. Tako so delali še v dobi nove občine, po letu 1849. Načrte za delo je izdeloval okrožni oziroma (izza leta 1849) okrajni inženir. Vsa ta dela so imela bolj zasilen značaj in so zalegla samo pri manjšem porastu vode, velikih poplav niso mogli preprečiti. Tako je bilo še proti koncu stoletja, samo s to razliko, da so občine delale v lastni režiji. Leta 1890 se pritožujejo kmetje, ki so imeli zemljo ob Ložnici, češ da je pred 15—20 leti Ložnica prestopala bregove samo po večtedenskem deževanju, tedaj jih je preplavljala že po nekaj urah, kakor je bilo 24. aprila. Opozarjajo tudi, da plačujejo mnogo okrajnih doklad, a nimajo od tega nobenih koristi.

Manj čujemo o regulacijskih delih na Savinji pod Celjem. V ustnem izročilu je ohranjen spomin na to, da so Italijani pri Tremerjih odrezali od struge in spremenili v »lavo« tako imenovani »Kotel«, ki ga omenja že laški urbar iz leta 1524 kot mejo med laškim in celjskim ribolovnim področjem. Pri Vrtečah, ki so med Laškim in Rimskimi Toplicami, so po pričevanju R. Puffa (v knjigi »Das Römerbad Töplitz bei Tüf-fer«) kmetje zavarovali breg in si s tem prislužili nagrado.

REGULACIJA SAVINJE NAD CELJEM — MED PRIHOVO (PRI MOZIRJU) IN LEVCEM (1876—1893)

Že konec šestdesetih let so vladni in samoupravni činitelji začeli pretresati vprašanje temeljitejše regulacije Savinje. Odločili so se, da regulacijo najprej izvedejo nad Celjem. Načrte sta pripravljala okrajni stavbni urad v Celju (inž. Hallada) in deželni stavbni urad v Gradcu. Ko so bile priprave gotove in so vprašanje v deželnem zboru pretresli, je 13. junija 1876 izšel ustrezen deželni zakon. Po tem zakonu je bila določena delovna doba desetih let (1877—1887) in odobrena vsota 146.700 goldinarjev. Tretjina te vsote pride na državo, tretjina na deželo in po ena šestina na okraje in občine.

Na osnovi tega zakona in v smislu vodopravnega zakona od 18. januarja 1876 je okrajno glavarstvo po odredbi namestnije razpisalo komisijo, ki je na mestu delovala v času od 28. do 31. avgusta 1876. Naloga komisije je bila, da določi škodo, ki so jo zaradi poplav trpeli posamezni okraji in občine. Okraji, ki so prišli v poštev, so bili naslednji: Gornji grad, Šoštanj, Vransko, Celje. Gornjegrajske občine so bile štiri: Prihova, Mozirje, Loke in Libija. Šoštanjska občina je bila samo Rečica. Vranskih občin je bilo šest: Letuš, Male Braslovče, Spodnje Gorče, Orla vas, Podvin in Polzela. Celjskih občin je bilo enajst: Latkova vas, Št. Lovrenc, Šempeter, Zalec, Zabukovica, Kasaze, Petrovče, Levec, Medlog, Lisce, Celje. Mišljene niso tako imenovane politične, ampak davčne ali katastrske občine.

Komisija je postopala tako, da je najprej določila inundacijsko ali poplavno ozemlje, pri čemer je ločila svet, ki mu grozi uničenje od tistega, ki mu prete samo poplave. Nato je ta zemljišča ocenila in sicer prva pol više od drugih. Dobljena površina je znašala 1639,46 ha in preračunana vrednost 236.237 goldinarjev. Vrednost, ki je prišla na posamezne okraje in občine, je bila ključ za določitev deleža na stroških.

Dne 5. decembra 1881 je izšel nov deželni zakon, ki je skrajšal delovno dobo za dve leti, tako da je bila zaključena že 1. januarja 1885. S tem so se zadnji dve delovni leti stroški podvojili. Isti zakon je hkrati določil novo delovno dobo, ki naj bi trajala od 1885 do 1889 in je zanjo določil vsoto 300.000 goldinarjev. Razdelitev stroškov se je pa znatno spremenila: državni vodni fond je prevzel 40 %, deželni fond prav toliko, medtem ko je na okraje in občine prišlo po 10 %. Po drugi delovni dobi je nastopil kratek presledek, kajti nadaljnji deželni zakon je izšel šele 12. avgusta 1891. Veljal je za dobo 1891 in 1893 ter je odmeril stroške na 120.000 goldinarjev.

Upravne izdatke so vse nosili okraji in občine. Nekatere občine z odmero inundačijskega ozemlja niso bile zadovoljne in so jo leta 1892 nekoliko spremenili. Občine so obremenjevale s prispevki samo tiste občane, ki so jim povodnji zemljišča ograjala. Iz celjske okoliške občine slišimo v tem času značilne glasove: Od kod pridemo do tega, da plačujemo samo tisti občani, ki imamo ogroženo ozemlje, saj nič ne moremo za to; toliko smo že plačali, pa od regulacije nimamo nobene koristi.

Dela pri regulaciji so se vršila pod vodstvom deželnega stavbnega urada, na terenu jih je nadziral okrajni stavbni urad, čigar vodstvo je po inženirju Halladi prevzel znani inženir Butta. Leta 1893 so dospeli do Levca in so se ustavili nad izlivom Ložnice.

Z regulacijo so strugo izravnali in poglobili ter so s tem silno pospešili tok, ki ga je le jez pri Polzeli nekoliko zadrževal. Prejšnji ovinki se kot »lave« vidijo še danes. Prejšnji nekulturni svet in gmajno ob reki so začeli obdelovati. Mestoma so nastale celo hiše. Regulacija je pa imela tudi nekatere mezaželene učinke*. V zgornjem delu doline se je reka zadirala v lapornate plasti, ki leže pod prodom, talna voda je upadla in studenci so začeli usihati. Posebno neugodne so bile posledice za Celje: gradivo, ki ga je hitrejša voda nosila s seboj, se je ustavljalo v celjskem ovinku, dvigalo talno vodo in vodno gladino ter ustvarjalo večje možnosti poplave.

K vzdrževanju že reguliranega dela Savinje je prispevala tudi država, kajti reko so šteli med plovne tekoče vode.

NOVE POVODNJI

Regulacija nad Celjem ni mestu in nje-govi bližnji okolici prav nič pomagala. O tem pričajo velike poplave, ki so regulaciji sledile. Take poplave so bile: leta 1888, 1895, 1899, 1900, 1901, 1906 in 1910.

PRVOTNI NAČRT ZA REGULACIJO SAVINJE POD CELJEM

Strokovni in odločilni činitelji so že v naprej uvideli, da bo Celju in ožji okolici pomagano šele tedaj, ko bo izvedena regulacija tudi pod mestom. Za največjo oviro so smatrali skale, ki so bile v strugi nad Grenadirjevo brvjo in so vezale Šmiklavški hrib s Starim gradom. Te skale so leta 1873 razstrelili. Inženir Hallada se je

* O teh stvareh govori Kačev roman »Na novinah«.

pa ukvarjal tudi s podrobnejšo regulacijo med Celjem in Tremerjem. Do leta 1880 je že imel gotov ves načrt od celjskega ovinka do mesta, kjer so pod Tremerjem na levi strani reke izza vrtinca, ki mu pravijo kotel, skalnati greben spušča prav v reko in jo prisili, da dela ovinek na desno stran. Hkrati z načrtom je Hallada izdelal tudi proračun. Oktobra 1880 je bila že konkurenčna razprava za odsek Celje-Tremerje. Vendar so po Halladovem načrtu leta 1883 pod Grenadirjevo brvjo zavarovali samo levi breg, ki ga je voda posebno močno razjedala.

Odsek Celje-Tremerje je prišel znova na dnevni red šele, ko so bila dela nad Celjem končana. Podrobne načrte so začeli izdelovati pri deželnem stavbnem uradu v Gradcu. Delo se je počasi razvijalo. Leta 1902 so poslali na mesto graškega univ. profesorja dr. Filipa Forchheimerja, ki je položaj dobro presodil in glede celjskega ovinka sprejel mnenje okrajnega inženirja Butte: Skozi prodišče ob ovinku naj se napravi prekop, s čimer bi se ovinek zmanjšal in struga znatno skrajšala, železnica naj se prestavi na levi breg regulirane reke, tako da bi oba mosta postala nepotrebna. Avtor ključne ideje regulacije pod Celjem je torej inženir Butta. Na tej osnovi so v Gradcu v letih 1906 do 1909 izdelali in leta 1911 izpopolnili celotni načrt. Stroški so bili preračunani na preko 2 milijona kron. Največji del bi prevzeli država in dežela, a na mesto bi prišlo 10%. Vendar se regulacija ni izvedla, odlašali so in izbruhnila je vojna.

POVODNJI IZ STARE JUGOSLAVIJE

V dobi stare Jugoslavije je bilo nekaj usodnih povodnji, ki so povzročile v mestu in okolici ogromno škodo, največje so bile leta 1923, 1926, 1927, 1930 in 1933 (23. septembra). Opozarjale so na nujnost regulacije.

NOVI NAČRTI ZA REGULACIJO SAVINJE IN PRITOKOV

Že leta 1925 je odšla k velikemu županu deputacija, sestojeca iz zastopnikov mestne in okoliške občine, in ga je prosila, naj se zavzame za regulacijo Savinje in pritokov. V marcu 1926 je bila v Celju anketa, na kateri je podal strokovno poročilo inž. V. Piletič, šef hidrotehničnega oddelka pri okrajnem načelstvu. Na osnovi ugotovitev ankete je mestni svet 17. septembra 1926 sprejel sklep, v katerem je pozval državno vodstvo, naj izvrši regulacijo Savinje med

levškim mostom (nad Celjem) in Pečovnikom (pod Celjem) ter pritokov na področju mesta. Veliko županstvo naj stari načrt pregleda in ga prilagodi novim gospodarskim razmeram in cenam. Za prvo potrebo naj se osnuje zadruga vseh na regulaciji Savinje zainteresiranih upravnih korporacij in za vsak pritok posebna taka zadruga in veliko županstvo naj poskrbi za ustrezne načrte.

Na osnovi teh sklepov sta stavbni oddelek na magistratu in hidrotehnični oddelek pri velikem županu v Mariboru leta

1927 priredila ustrezni regulacijski načrt, ki je kot idejni projekt v dveh variantah obravnaval Savinjo in njene pritoke. Prva varianta, ki je predvidevala zgraditev nasipov, bi dala blizu 19, druga, ki je temeljila na poglobitvi struge, pa nad 20 milijonov dinarjev stroškov. Direkcija vod (pri ministrstvu za kmetijstvo in vode) je odobrila cenejšo varianto, vendar je izračunala stroške na blizu 20 milijonov in stavila neke pripombe. Odobritev je bila izvršena 18. junija 1928, in sicer na osnovi poročila, ki ga je direkciji dal njen inšpektor; ta se je bil v maju udeležil komisije na samem mestu.

Proti regulaciji so ugovarjali zastopniki ljubljanskih oblasti, občine Laško in drugih interesentov, češ da bo primesla vodo njim. Ugovor je zavrnil hidrotehnični izvedenec inž. Juran z ugotovitvijo, da ni nevarnosti, kajti maksimum Savinjine vode bi dosegel Laško, ko bi že odtekel maksimum kratkih laških Savinjinih pritokov. Načrt so leta 1929 pričeli izvajati. Država je dala 400.000 dinarjev in mariborski oblastni odbor 120.000. Celjska občina je prispevala v svoj regulacijski fond 3 milijone dinarjev. Predlagana zadruga za Savinjo se pa ni ustanovila. Zavarovali so levi breg Savinje nad izlivom in pod izlivom Voglajne vanjo in ustje Voglajne same.

Pogled na Celje s Starega gradu ob povodnji 5. junija 1954

Toda pri načrtu vendarle ni ostalo. Mestni inženir Pristovšek ni soglašal z zgraditvijo nasipov in tudi presekanje ovinka in prestavitev železnice ob odstranitvi obeh

1927 priredila ustrezni regulacijski načrt, ki je kot idejni projekt v dveh variantah obravnaval Savinjo in njene pritoke. Prva varianta, ki je predvidevala zgraditev nasipov, bi dala blizu 19, druga, ki je temeljila na poglobitvi struge, pa nad 20 milijonov dinarjev stroškov. Direkcija vod (pri ministrstvu za kmetijstvo in vode) je odobrila cenejšo varianto, vendar je izračunala stroške na blizu 20 milijonov in stavila neke pripombe. Odobritev je bila izvršena 18. junija 1928, in sicer na osnovi poročila, ki ga je direkciji dal njen inšpektor; ta se je bil v maju udeležil komisije na samem mestu.

Proti regulaciji so ugovarjali zastopniki ljubljanskih oblasti, občine Laško in drugih interesentov, češ da bo primesla vodo njim. Ugovor je zavrnil hidrotehnični izvedenec inž. Juran z ugotovitvijo, da ni nevarnosti, kajti maksimum Savinjine vode bi dosegel Laško, ko bi že odtekel maksimum kratkih laških Savinjinih pritokov. Načrt so leta 1929 pričeli izvajati. Država je dala 400.000 dinarjev in mariborski oblastni odbor 120.000. Celjska občina je prispevala v svoj regulacijski fond 3 milijone dinarjev. Predlagana zadruga za Savinjo se pa ni ustanovila. Zavarovali so levi breg Savinje nad izlivom in pod izlivom Voglajne vanjo in ustje Voglajne same.

Toda pri načrtu vendarle ni ostalo. Mestni inženir Pristovšek ni soglašal z zgraditvijo nasipov in tudi presekanje ovinka in prestavitev železnice ob odstranitvi obeh

kompetenco oblasti (banovine), medtem ko je bila reka kot plovna tekoča voda pod kompetenco države. To razlikovanje je imelo pomen ne samo glede odobritve načrtov, ampak tudi glede kritja stroškov. Za kritje je šla trda, saj država tudi že izvršenih regulacijskih del ni v redu izvrševala, kar se je videlo zlasti ob povodnji leta 1935, ko so jezovi pri Polzeli popustili.

Pripravljalna dela na novi osnovi so šla počasi od rok. Šele v oktobru 1931 so končali sondaže in terenske meritve. Vodstvo teh del je bilo poverjeno inž. Mursi. Oktobra 1932 so preko banske uprave predložili ministrstvu za gradnje celoten generalni projekt. Ministrstvo, ki ga je vodil tedaj minister Srkulj, je zahtevalo, naj se projekt razširi tudi na že regulirani gornji del doline in naj se detajlira. Hkrati je izrazilo mnenje, da spada Savinja kot neplovna reka v kompetenco banovine, ki naj stopi v stik z direkcijo državnih železnic in drugimi činitelji. Proti temu mnenju je banovina protestirala, češ da gre po Savinji letno nad dva tisoč splavov. Medtem je inž. Ozvald izdelal tudi detajlne načrte za odpravo obeh železniških mostov in preureditev železniške postaje. Velika povodenj 23. septembra 1933 je odločitev pospešila. Dne 24. februarja je ministrstvo za gradnje projekt odobrilo kot generalni projekt z naročilom, naj se izdelajo podrobni načrti, pri katerih je treba upoštevati neke njegove pripombe. Iskati je bilo treba sredstva. Nekaj jih je dala država, nekaj banovina in nekaj mestna občina. Banska uprava je želela, da bi se uporabil stari avstrijski ključ, po katerem je glavne stroške nosila država.

Leta 1936 so pod Tremerjem ob velikem ovinku pričeli z delom. Država je izročila delo podjetniku, a tehnično nadzorstvo je imel inženir Mursa. Podjetnik je delavce slabo plačeval, bila je kriza in regulacija je vsaj deloma omilila nezaposlenost. Delali so v etapah. Do druge svetovne vojne so s petimi etapami prišli do Grenadirjeve brvi.

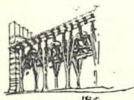
Okupator je po krajši pavzi delo nadaljeval. Prišel je do ovinka in je ob Bregu že začel kopati in obzidavati novo strugo, ki naj bi zmanjšala ovinek. Vendar nove struge ni dočakal.

V novi Jugoslaviji na regulacijo niso pozabili, vendar je devet let počivala. Usodna povodenj v noči od 4. do 5. junija 1954 (opisi povodnji v Geografskem vestniku, XXVI, 1954) je dala novo pobudo, saj je jasno pokazala, kaka usoda sicer čaka Celje in njegovo okolico. Že v jeseni istega leta so začeli delati. Leta 1955 so odpravili oba stara železniška mosta in speljali železnico po provizoričnem lesenem mostu na levi breg reke. Glavno delo se je vršilo v novem rokavu. Ko je že močno napredovalo, je narasla voda v jeseni nasilno udrila vanj, ne da bi bila napravila kako posebno škodo. Delo se nadaljuje. Cilj je priključek na staro regulacijo ob levškem mostu. Vendar pa bodo tudi na področju stare regulacije izvršili potrebna dela, zgradili bodo zlasti jezove, da bi preprečili prenegel tok in preveliko odnašanje proda. Delo se vrši po načrtu inženirja Veržikovskega, a glavno tehnično vodstvo vrši inženir Rueh. Investitor je poseben odbor, ki mu je na čelu predsednik celjske mestne občine. Prva sredstva za delo je nudila pomoč, ki jo je Celje dobilo zaradi velike povodnji leta 1954. Nato pa so začela prihajati sredstva iz mestnega proračuna, iz posojila, ki sta ga najela mesto in okraj in iz vodnega sklada.

LITERATURA IN VIRI

Ignacij Orožen, Kronika Celjska; Andreas Gubo, Geschichte von Cilli; Janko Orožen: Zgodovina Celja I. in III.; Inž. Blaž Pristovšek: Regulacijski problem Savinje (Kronika slov. mest 1954); Janko Orožen: Veliko Celje in nova občinska uprava (Kronika slovenskih mest 1935) in Celje med svetovno vojno (Kronika slov. mest, 1936). Dr. Philipp Forchheimer, Gutachten über die Bekämpfung der Hochwassergefahr im Sannthale, 1902.

Poročila o regulaciji savinjskih pritokov izza dobe Marije Terezije v sedaj izgubljenih aktih bivše okoliške občine, poročila o regulaciji Ložnice konec XVII. stoletja v sodobnih zapisnikih celjskega občinskega sveta. Poročila o regulacijskih načrtih in delih v dobi stare Jugoslavije v sedaj deloma izgubljenih aktih celjske mestne občine. V skladu z viri za novejšo regulacijo so izjave inž. Blaža Pristovška. O najnovejših regulacijskih delih govori lep članek inženirja Rueha, ki je lani izšel v tiskanem Biltenu celjskega LO.

PODLOŽNIKI IN VOJAŠKA SLUŽBA V TEREZIJSKI DOBI

MAJDA SMOLE

Do srede XVIII. stoletja naše dežele niso imele stalne vojske. Deželni knez si je pomagal s tako imenovanim deželnim pozivom, to se pravi, v primeru nevarnosti je poklical pod orožje vsakega 30., 20., 10. ali 5. moža, poleg tega pa je vojake tudi najemal. Šele terezijanske vojaške reforme, ki so jih izvedli v zvezi z avstrijsko nasledstveno vojno (1740—1748), sedemletno vojno (1756—1763) in bavarsko nasledstveno vojno (1778—1779), so položile temelje za ureditev stalne vojske.

V času sedemletne vojne so se pojavili poleg običajnih vojakov-najemnikov, katerih najemniške pogodbe so z odlokom 1758. l. podaljšali za ves čas vojne, že tudi prvi redni vojaki. Novačenje so izvedla zemljiška gospostva. Ponovna novačenja so razpisali v letih 1775, 1776, 1777, 1778 in 1779. Izvršili so jih naborni okraji, ki so jih uvedli l. 1771 in jih vsakemu polku dodelili določeno število.

Pri vsakem novačenju je bilo število potrjenih vojakov večje. Medtem ko so notranjeavstrijske dežele dale l. 1775 160 in l. 1776 celo le 100 dragoncev, pri čemer je dala Štajerska 90 oziroma 60, Koroška 25 oziroma 15, Kranjska, Goriška in Gradiška pa 45 oziroma 25 rekrutov, so l. 1777 dale samo Kranjska, Goriška in Gradiška 523 mož, od tega 463 pešcev za pehotna polka Moltke in Thurn in 60 konjenikov. Poleg omenjenih dragoncev je dala Kranjska l. 1776 še 12 rekrutov za lahki konjeniški polk Darmstatt in 19 rekrutov za Lobkowitzov dragonski polk. L. 1778, ko je izbruhnila bavarska nasledstvena vojna, se je vršil nabor trikrat: 20. marca, 25. julija in 16. decembra. Pri prvem naboru je dala Štajerska 2700 rekrutov, Koroška 966, Kranjska 1371, Goriška in Gradiška pa 354. Pri drugem naboru so v vsaki deželi potrdili polovico manj vojakov, pri tretjem pa štirikrat toliko kot pri drugem. V teku l. 1778 je odšlo iz notranjeavstrijskih dežel na vojsko 18.871 mož in to iz Štajerske 9450, iz Koroške 3381, iz Kranjske 4801, iz Goriške in Gradiške pa 1239. Uvrstili so jih v pehotne polke Durlach (Kranjska, Štajerska), Langlois (Kranjska), Lattermann (Štajerska), Moltke (Kranjska, Goriška in Gradiška), Riese in Stein (Koroška), Teresiantea-Königsegg (Štajerska), Thurn in Tillier (Kranjska), oziroma v konjeniške polke d'Assassassa, Stara Modena in še nekatere druge, nekaj pa so jih dodelili k pratežu.

Še istega leta je dala Kranjska ponovno 248 mož za pratež, l. 1779 pa še 2744 rekrutov.

Vsi ti vojaki so bili po svojem poreklu pripadniki podložniškega stanu, ki je edini od vseh slojev prebivalstva moral služiti državi z orožjem v roki. Od vojaške službe so bili izvzeti le lastniki gruntov, njihovi edinci, zeti edink in tisti, ki so se odkupili od vojaščine pri svojem polku, medtem ko odkup pri nadrejeni zemljiški gosposki ni veljal. Popolnoma oproščeni vojaške službe so bili duhovniki, plemiči, dvorni svetniki, uradniki, višji uslužbenci, me-

Vojaški bobnar iz dobe Marije Terezije

ščani deželnoknežjih mest in trgov ter njihovi sinovi, rokodelci pa le za svojo osebo in toliko časa, dokler so bili dejansko zaposleni. Oprostitev od vojaške službe ni veljala za meščane in njihove otroke, če so prestopili v kmečki podložniški stan, le kot plemiški lakaji so mogli biti še naprej oproščeni. Vojaške službe niso bili dolžni opravljati uradniki zemljiških gospodov, župani, sodniki in sindiki municipalnih mest, prebivalci teh mest, če so imeli obdavčeno hišo, zemljišče ali obrt, nižji deželnoknežji uslužbenci, izvrševalci komercialnih obrti, negocianti, bankirji, trgovci, doktorji, kirurgi, prokuratorji, sollicitatorji, lekarnarji, agenti, padarji, torej izobraženci, zato pa so smeli otroci podložnikov obiskovati višje šole le z izrecnim dovoljenjem deželnega glavarstva. Oproščeni so bili tudi delavci v rudnikih in fužinah, toda le če so bili zabeleženi v rudniških knjigah in so imeli uradno potrdilo o oprostitvi. Drvarjev niso klicali k novačenju, dokler so delali v gozdu, zato so morali lastniki posekov vsake četrte leta pošiljati poročila o efektivnem stanju drvarjev; vsak podložnik je moral imeti za delo v gozdu posebno dovoljenje zemljiške gosposke. Dimnikarji niso prihajali v poštev za rekrutacijo. Praktično so torej odbirali za vojake le manj premožne kmečke podložnike, ki so bili zdravi in dovolj postavni; meriti so morali za pehoto najmanj 5 čevljev in 3 palce (167 cm), za konjenico pa najmanj 5 čevljev in 1 palec (162 cm) in so se morali razumeti na konje.

Podložniki, ki so bili po svojem socialnem poreklu in telesnih sposobnostih vojni obvezniki, so se, če so le mogli, skušali rešiti vojaščine bodisi s pohabljenjem ali pa z begom v tujino in nekonskribirane dežele, to se pravi, tiste dežele, v katerih vojaška obveznost ni bila vpeljana: n. pr. Ogrsko in Hrvatsko. Največ priložnosti za beg so imeli podložniki v Kranjski, ki je mejila na Benečijo in Hrvatsko, zato je bila izvedba novačenja tu najtežja.

Strah pred vojaško službo je razumljiv, če pomislimo, da je moral po določbi z dne 10. marca 1773 vsak moški, ki so ga potrdili k vojakom, služiti do smrti. Ta odlok je veljal do vojaških reform nadvojvode Karla, ki je s patentom dne 4. maja 1804 ukinil dosmrtno vojaško službo in določil vojaški rok za vse vrste orožja. Pri pehoti, pontonirjih in pratežu je trajal rok 10 let, pri konjenici 12 let, pri artileriji in različnih vrstah tehničnega orožja pa 14 let. Po preteku te službene dobe je mogel vsak

vojni obveznik izstopiti iz vojaške službe, toda če so ga zalotili brez zaposlitve, so ga zopet vtaknili v vojaško suknjo.

Odpor podložnikov do vojaške službe zaradi izredno težkih pogojev je zelo otežkočal delo nabornih komisij. Da bi onemogočili beg rekrutov, so skušali izvajati novačenja v največji tajnosti, po možnosti v vseh nabornih okrajih istočasno in pozimi, ko je bilo skrivanje v gozdovih težje. Vendar ni bilo lahko ohraniti razpisovačenja v tajnosti, ker so bili za to potrebni premiki čet, kar so takoj raznesli trgovci in vozniki tako, da so mnogokrat podložniki prej vedeli, da se bo vršil nabor kot sama gospostva. Prilike za beg pa so imeli podložniki dovolj zlasti na Kranjskem, kjer je bila ponekod posest zemljiških gospodov zelo razdrobljena in so bile v mnogih vaseh kmetije med seboj dokaj oddaljene. Da bi izpolnila predpise glede števila rekrutov, so zato gospostva često pošiljala k novačenju nesposobne podložnike, jih prevzemala drug drugemu ali pa se posluževala zvijače, kot n. pr. l. 1759 baron Jožef pl. Salwag in upravitelj postojskega gospostva Grošelj, ki sta obkolila cerkev v Slavini, ko so bili ljudje zbrani pri polnočnici, in nasilno odpeljala vse za orožje sposobne moške. Ker so morale zemljiške gosposke nadomestiti tudi dezertarje, ki so ušli vojaški straži že med potjo na določena zbirališča, so rekrute mnogokje vkovali v verige. Tako postopanje je dvorna pisarna ostro obsodila in naročila reprezentanci in komori, da ga mora preprečiti. Prav tako je dvorna pisarna nastopila proti brezvestnosti nekaterih gospostev, ki so potne stroške in hranarino rekrutom zaračunavala, kljub temu da so dobila za vsakega rekruta po 20 goldinarjev odškodnine. To bonifikacijo so l. 1767 ukinili na veliko nejevoljo zemljiških gospodov. Kranjski stanovni so se bridko pritoževali, češ da stroški, ki jih ima gospostvo z vsakim rekrutom, daleč presegajo ta znesek, razen tega pa gospostvo izgubi dragoceno delovno silo, kajti zaradi pobega podložnikov, ki so vpisani v seznamih nabornih komisij, mora izročiti nabornim oficirjem lastnike gruntov in tako nastajajo pustote, s čimer se zmanjšujejo dohodki gospostev in dežele, presihajo pa tudi denarni viri deželnega kneza.

Pritožba je bila zaman, pač pa je dvorna pisarna skušala olajšati rekrutacijo z odlokom, da se vsak prijete in v vojaščino vtaknjen tihotapec tobaka in soli šteje v dobro zemljiški gosposki, ki ga izsledí, da se na

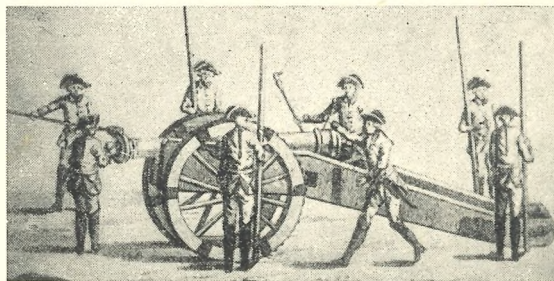
splošno zmanjša število zahtevanih vojaških novincev, če se posreči ujeti in uvrstiti med vojake večje število postopačev, in da se vsak nadštevilni rekrut, ki ga pošlje zemljiško gospostvo zato, da bi pozneje ne pobegnil, vzame v poštrev za naslednje novačenje. Dvorna pisarna je dovolila tudi manj strogo presojanje glede sposobnosti za vojaško službo; pri novačenju l. 1779 so sprejeli tudi rekrute s slabimi ali manjkajočimi zobmi, odebelelim vratom in podobno. Podvzela je ukrepe, ki naj bi olajšali položaj vojakov in omilili njihov odpor do vojaškega stanu. Vojakom, ki so bili zaposleni v poljedelstvu ali obrti, so dovoljevali daljše dopuste tako, da so mogli večino svojega časa prebiti doma. Pri vsakem vpoklicu pa so se morali takoj javiti pri svojih enotah, če ne, so ravnali z njimi kot z dezertarji. Vojak, ki se je po poteku dopusta takoj javil pri svojem polku, je dobil na roko 6 goldinarjev in novo opremo. Za nedoločen čas je smel oditi na dopust vojak, ki je imel obdavčeno hišo in ga njegov zemljiški gospod ni zamenjal z drugim rekrutom; v času dopusta je moral prav tako kot vsak drug podložnik opravljati rektificirano tlako in plačevati vse predpisane dajatve. V primeru bolezni je vojakom pripadala brezplačna oskrba v bolnici in v vsaki ubožnici so nekaj mest pridržali onemoglim vojakom. Vojaki so se smeli poročiti, toda le z izrecnim dovoljenjem polkovnika, kajti vsak polk je smel imeti le določeno število poročenih vojakov. Dovoljenje za sklenitev zakona je mogel vojak dobiti le, če je bila njegova nevesta v nravnem oziru neoporečna in če se je obvezal, da žene ne bo zapustil, kar je moral župnik vpisati v poročni list.

Oblast se je tudi zanimala za usodo vojaških otrok, ki jih je oddajala v oskrbo zemljiškim gosposkam. Potne stroške zanje je prevzel erar, ki je za vsakega otroka plačal po dva goldinarja in dovolil, da smejo gospostva dečke, če jih prevzamejo kmetje, šteti za svoje podložnike in jih pred vsemi drugimi prijaviti kot vojne obveznike. Gospostvom je erar priporočal, naj poskrbe, da bo prvo službeno mesto teh otrok prijetno in naj po možnosti ostane v prvi službi do svoje polnoletnosti, vendar menjava službe ni izključena, zlasti v primeru, če delodajalec obuboža ali pa se otroku ponudi prilika za boljši zaslužek.

Posebnega navdušenja za vojaški stan te olajšave niso vzbudile, kajti malokomu je bila všeč misel, naj bi do svoje smrti prenašal trdo življenje vojaka in izpostavljal

isti usodi tudi svoje morebitne otroke. Slej ko prej so se podložniki skušali odtegniti vojaščini, siromašni z begom, sinovi premožnejših kmetov, — kolikor niso bili dediči kmetij — pa z odkupom. Upravitelji zemljiških gospostev so v zvezi z odkupi spretno izrabljali nevednost podložnikov v svojo korist. Sprejemali so od njih odkupnine, čeprav so vedeli, da je oprostitev veljavna le, če se rekrut odkupi neposredno pri svojem polku. Kot konkreten primer protizakonitega postopanja pri odkupu podložnika od vojaške službe naj navedem primer blejskega tlačana Jeklarja, ki časovno sicer presega okvir pričujočega članka, a je zanimiv, ker je bil v zadevo zapleten Valentin Vodnik kot priča v korist podložnika.

Pri rekrutaciji l. 1793 je upravitelj blejskega gospostva Ignac Novak določil za vojaško službo Tomaža Jeklarja, ki so ga dodelili pehotnemu polku Thurn. Tomažev oče, gruntar Nikolaj Jeklar, je ponudil upravitelju Novaku 150 goldinarjev, če bi bil pripravljen izposlovati za njegovega sina oprostitev od vojaščine. Novak je sprva sicer okleval, končno pa je ponudbo sprejel pod pogojem, da da Nikolaj Jeklar omenjeno vsoto na razpolago za popravilo cerkve v Koprivniku. Novak se je obvezal, da bo Tomaža Jeklarja rešil iz vojske, tudi če bi bil že tri milje onstran Dunaja; v primeru, da bi Tomaž umrl, pa bo ta znesek Nikolaju Jeklarju vrnil, pa četudi bi smrt dohitela njegovega sina že v vasi Beli; le če bo Tomaž prestopil domači prag, bo ta vsota ostala cerkvi. Morda, tako je obljubljal Novak, se mu bo posrečilo zadržati Tomaža v Ljubljani pri depoju in tako mu sploh ne bo treba iti na bojišče, ker ga je določil le za tri leta, nato ga bo zamenjal z drugim rekrutom; da pa bo zamenjava lažja, naj mu Nikolaj preskrbi grunt ali vsaj del grunta. Po tem dogovoru z Nikolajem Jeklarjem je Novak poslal v Koprivnik kot svojega zastopnika Janeza Drob-

Topničarji iz XVIII. stoletja

niča, ki je v navzočnosti kaplana Valentina Vodnika izročil Nikolaju pobotnico za 150 goldinarjev in mu obljubil, da bo naknadno dobil uradno zadolžnico s točno navedbo pogojev, pod katerimi je bil denar izdan. Jeklar je nato dogovorjeno vsoto odštel kaplanu Vodniku. Toda obljubljene zadolžnice ni nikoli prejel in tudi povratka svojega sina Tomaža ni pričakal. Po njegovi smrti se je njegov starejši sin in naslednik Ignac obrnil na Vodnika, ki je tedaj živel že v Ljubljani kot učitelj poetike, da bi zvedel, kaj je z njegovim bratom in denarjem, kajti še l. 1804 ni bilo o Tomažu nobenih vesti. Novak je očitno prelomil dano besedo. Vodnik je na Ignacevo željo sestavil in lastnoročno napisal pritožbo na okrožni urad; podrobno je razložil vse okoliščine in tudi potrdil, da je od Nikolaja Jeklarja res dobil 150 goldinarjev in od

tega porabil 127 goldinarjev in 30 krajcarjev za cerkev. Pristavil je, da se več ne spominja, pod kakšnimi pogoji je Ignacevo oče izročil omenjeni znesek. Vodnik je v pritožbi tudi posebej pripomnil, da jo sestavlja zato, da bi Ignaca obvaroval pred zakotnimi pisarji in ker ve, da ga bodo tako zaslišali kot pričó.

Kako je potekla pravda med blejskim upraviteljem in njegovim, za čedno vsoto opeharjenim podložnikom, o tem pa podatki v blejskem arhivu niso ohranjeni.

LITERATURA IN VIRI

Anger Gilbert: Illustrierte Geschichte der k. k. Armee, II. zv. 5. knjiga (Die Zeit Maria Theresias und Josephs II.), 6. knjiga (Die Franzosenkriege von 1792 bis 1815).

Arhiv Reprezentance in komore fasc. XXIII b; Arhiv Deželnega glavarstva za Kranjsko, Militare Lit. R No. 2; Zbirka resolucij in patentov 1769-1780; Blejski arhiv: Dopisi (ker arhiv še ni dokončno urejen, fascikli nimajo določene signature). — Vsi navedeni arhivi so v sklopu Državnega arhiva LR Slovenije v Ljubljani.

UPOR PODLOŽNIKOV GOSPOSTVA BRDA PRI KRANJU
V LETIH 1781 DO 1783

JOZE ZONTAR

Sedež gospostva Brda je bila graščina s pristavo severno od Kranja. Gospostvo je štelo sredi 18. stoletja 190 podložnih hub; te so bile deloma cele ali pa razdeljene na polovice oziroma četrtine. Podložnike so bremenile številne davščine in obveznosti. Izmed obveznosti kmetov je bila najtežja tlaka. Posestnika s celo hubo je mogel klicati zemljiški gospod po deželnem običaju na delo vsak dan (dnevno), razen v nedeljo ali na praznik. Če je pristala gosposka, so plačevali podložniki namesto tlake določen denarni znesek, robotnino, zato pa so morali opravljati le nekaj dni tlake na leto. Mihael Angelo Zois, veletngovec in fužinar ter lastnik Brda po letu 1753, je zahteval, da je opravljalo izmenoma na leto 16 hub dnevno tlako po vrsti, kot so bile zapisane v urbarju. Z delom so začeli podložniki poleti ob sedmih zjutraj ter končali ob sončnem zahodu. S seboj so morali prinesiti potrebno orodje, pa tudi pripeljati lastno vprežno živino, če so to naročili v graščini.

Poleti so dobivali brdski kmetje na tlaki kosilo. Delo je nadziral graščinski valpet ali pa župani. Kot potrdilo za opravljeno tlako so napravili kmetom zarezo v rovaš. Podložniki, ki niso bili določeno leto na vrsti za dnevno tlako, so plačevali Zoisu od hube 10 gld. robotnine ter služili pri oranju, ob žetvi in pri sličnih delih večinoma po 4 dni

tlake z živino in 8 dni z roko. Po smrti Mihaela Angela leta 1777 je dedič Žiga Zois sklenil s podložniki kolektivno pogodbo glede dnevne tlake. Kmetje so se zavezali, da bodo poleg plačila robotnine 10 gld. delali odslej več tlake, namreč od hube 17 dni ročne in 7 dni vprežne tlake, zato pa ne bo zahteval zemljiški gospod od nobenega podložnika dnevne tlake.

Poslovno leto za tlako so računali na Brdu od sv. Jurija (24. aprila) do istega dne naslednjega leta. Na ta dan leta 1781 bi prenehala veljati omenjena pogodba. Zato je že leto prej naročil Žiga Zois odvetniku dr. Alojziju pl. Kappusu-Pichelsteinu, naj izdelava novo. Z razliko od dosedanje bi moral skleniti dogovor sedaj vsak posamezen podložnik. Tudi pogoje so delno spremenili. Pogodba bi veljala le za čas, dokler bi bil imetnik Brda Žiga Zois. Prej bi prenehala veljati, če bi umrl pred tem podložnik. Višina robotnine in število dogovorjenih dni za tlako je ostalo nespremenjeno. Pač pa si je Zois izrecno zagotovil razen tega še ostale običajne vrste tlake: tovorjenje vina in drugih dobav, za kar so plačevali podložniki v denarju 1 gld. in 20 kr., izredno tlako, kakor tudi tlako pri gradnjah in lovu.

Podložniki gospostva bližnjih vasi so sestavljali župo, ki so jo imenovali po eni

izmed pripadajočih vasi. Kmetje dveh največjih brdskih žup Naklo in Strahinjški so poslali tedaj odbor štirih zastopnikov k takratnemu brdskemu upravniku Martinu Urbančiču. Izjavili so, da ne morejo sprejeti nove pogodbe, ker bi mogel zahtevati Žiga Zois po smrti podložnika dnevno tlako od novega posestnika. Ostali kmetje pa bi morali služiti povišek tlake, na katerega so pristali zato, da ne bo treba opravljati nobenemu podložniku dnevne tlake. Dasi je bil ugovor tehten, se upravnik spočetka ni oziral na to. Zagrozil je kmetom, da bodo morali hoditi na dnevno tlako, če ne pristanejo na pogodbo. Ko so sedaj obljubili, da bodo razen tega še razširili graščinski ribnik, je po daljšem moledovanju upravnik pristal na spremembe v pogodbi. Obljubil je, da bo sestavil pogodbe skupno za posamezne župe in ne za posamezne podložnike ter da bo pristavil še sledeče določilo: ako bi zahteval bодоči imetnik brdske gospodske od katerekoli hube dnevno tlako, preneha za vse ostale hube dolžnost glede na novo dogovorjene dni ročne in vprežne tlake. Kazalo je, da je zadeva s tem poravnana. Toda odposlanci žup niso prišli v graščino, ko bi morali obljubiti v imenu vseh podložnikov, da se bodo držali pogodbe. Le gozdarski hlapec je prinesel njihovo pismeno izjavo, ki jo je sestavil kranjski meščan Sumler. V njej so sporočili Žigi Zoisu, da ne morejo sprejeti pogodbe.

Zois ni računjal s podložniškim odporom. Od svojih zahtev pa tudi ni hotel odstopiti, češ da ne misli biti odvisen od podložnikov. Le na to je pristal, da preneha veljavnost pogodb edino ob njegovi smrti. Upravniku Urbančiču je dal proste roke glede načina, kako bo prisilil podložnike, da sprejmejo pogodbo. Urbančič je sedaj klical kmete posameznih žup v graščino ter jim napovedal dnevno tlako, če nočejo pristati na pogodbo. Pri tem je moral vsak podložnik posebej izjaviti, ali sprejme pogodbo ali ne, češ da Zois želi imeti seznam tistih, ki so proti. Nakelska župa se je sprva odločila za dnevno tlako. Ko pa je upravnik zato odstavil njihovega župana, so iz strahu privolili v popravljeno pogodbo. Tudi primskova župa je bila proti. Podložniki so bili mnenja, da jih ne more prisiliti gosposka k dnevni tlaki. Zaradi vojaške priprege so morali biti namreč stalno pripravljene pomagati pri prevozi. Upravnik je zato obljubil, da bo preskrbel odškodnino za pri-

prego. Večina je sedaj pristala na pogodbo. Le kakih 20 hub te župe ni mogel pregovoriti in ti kmetje so sklenili, da bodo raje opravljali dnevno tlako. Zalegli tudi niso opomini, češ, odslej ne bodo ničesar mogli doseči pri svojem gospodu. Nato podložniki niso hoteli več poslušati upravnika in so odšli iz graščinske pisarne. Ko jih je prisilil s palico, da so se vrnili, so še vedno vztrajali pri svojem. Ostale župe so pristale na nov dogovor. Kljub temu pa niso hoteli s formalnim sklepanjem pogodb, ker je želel Žiga Zois, da se še teh 20 hub poniža pred njim.

Medtem so spomladi naslednjega leta (1781) začeli podložniki širiti graščinski ribnik. Le uporni primskovski kmetje niso prišli na to izredno gradbeno tlako. Zaradi ravnanja Žige Zoisa so se pritožili pri Hubertu grofu Barbu, pristavu okrožnega urada. Zoisov in Urbančičev prijatelj pa se ni hotel potegniti zanje, češ da so kmetje dolžni opravljati dnevno tlako. To pa kmete ni pomirilo, marveč so se še bolj upirali. Ob sv. Juriju bi morali prinesiti robotnino tisti podložniki, ki so pristali na pogodbo. Toda župi Naklo in Strahinjški sta obsegali okoli 70 hub, nista hoteli niti plačati denarja, niti priti na tlako. Primskovski kmetje so sicer nekaj časa prihajali na delo, nato pa so še ti prenehali hoditi. Tudi podložniki, ki so plačali robotnino, so služili le 4 dni vprežne in 8 dni ročne tlake, o dogovorjenem večjem številu dni pa niso hoteli ničesar slišati. Upor je dobival vedno širši obseg. Podložniki so nameravali doseči s pravdo odločbo, da niso dolžni opravljati dnevne tlake. Oglasili so se pri podložniškem odvetniku dr. Mateju Klinarju ter pri kranjskem meščanu Kralju. Po pripovedovanju kmetov sta jim dajala pogum, naj ne opravljajo dnevne tlake, naj odslužijo le toliko, kot je stalo v starem urbarju, in naj tožijo Zoisa. Kmetje so prišli na dan s starim urbarjem, ki ga je hranil nek pu-

Grad Brdo pri Kranju

štalski podložnik v Zbiljah. Bil je to prepis reformiranega urbarja zastavljenih dežel-noknežjih uradov Naklo in Primskovo iz leta 1569. Gospostvo Brdo je nastalo namreč iz bivših kameralnih uradov Naklo in Primskovo, iz dela gospostva Novi grad in Turn pod Novim gradom. Pred letom 1569 podložniki uradov Naklo in Primskovo večinoma niso služili tlake. Za naprej pa je določil deželni knez, da morajo opravljati od ene hube 4 dni vprežne in 8 dni ročne tlake na leto; kdor pa ne bi imel živine, pa vseh 12 dni z roko. Imetnik zastavljene gosposke je mogel namesto 4 dni tlake z živino pobirati 16 kr in za 8 dni ročne tlake 20 kr., skupno torej 36 kr. Deželni knez si je tedaj pridržal zase in za svoje naslednike pravico znižati, povečati ali tudi odpraviti robotnino. Določila v urbarju so smatrali podložniki za edino odločilna in so jih postavili kot glavno dokazilo za tožbo proti Zoisu. V ta namen so zbirali kmetje iz Naklega od vsake hube 5 sedemnajstic (= 1 gld. 25 kr.). Denarni prispevek so dobili tudi od radovljiških podložnikov.

Dr. Klinar in Kralj pa sta kmalu pustila kmete na cedilu. Odklonila sta podložnikom pravno pomoč, češ da so uporniki. Dr. Klinar ni vložil tožbe v imenu podložnikov in jih je prehitel Zois s svojo tožbo proti župam Naklo in Strahinjš, češ da nočejo opravljati dnevne tlake. Zaradi določitve naroka so se oglasili podložniki pri pristojnem sodnem uradu, konsesu in causis summi principis et commissorum, ki je bil pri justičnem oddelku deželnega glavarstva. Tu jim niso hoteli dati nikakega pojasnila, češ da morajo prej o tem govoriti z baronom Zoisom. Ker se noben urad v Ljubljani ni hotel potegniti zanje in tudi noben odvetnik ni hotel sprejeti zastopstva, so odšli štirje podložniki z omenjenim urbarjem na Dunaj. Prosili so dvor, naj jim olajša breme tlake ter razen tega tudi primščine. Če so hoteli dobiti po smrti prednika zakupno kmetijo, so morali plačati za srednjo dobro hubo denarno pristojbino, imenovano primščino, v višini 56 tolarjev (= 112 gld.), za dobro pa 80 (= 160) in še več. To so smatrali za krivično, ker je določal urbar iz leta 1569 višino te pristojbine (lavdemija) za polovično hubo 2 do 3 tolarje (= 4–6 gld.), za srednjo dobro 4 do 6 (= 8 do 12 gld.), za najboljše pa 8 do 10 tolarjev (= 16–20 gld.). Posebej so naglasili, da so iskali zaradi tega zatiranja pomoči pri vseh oblasteh, toda jim niso hoteli znižati bremen, niti niso prejeli pismenega odgovora.

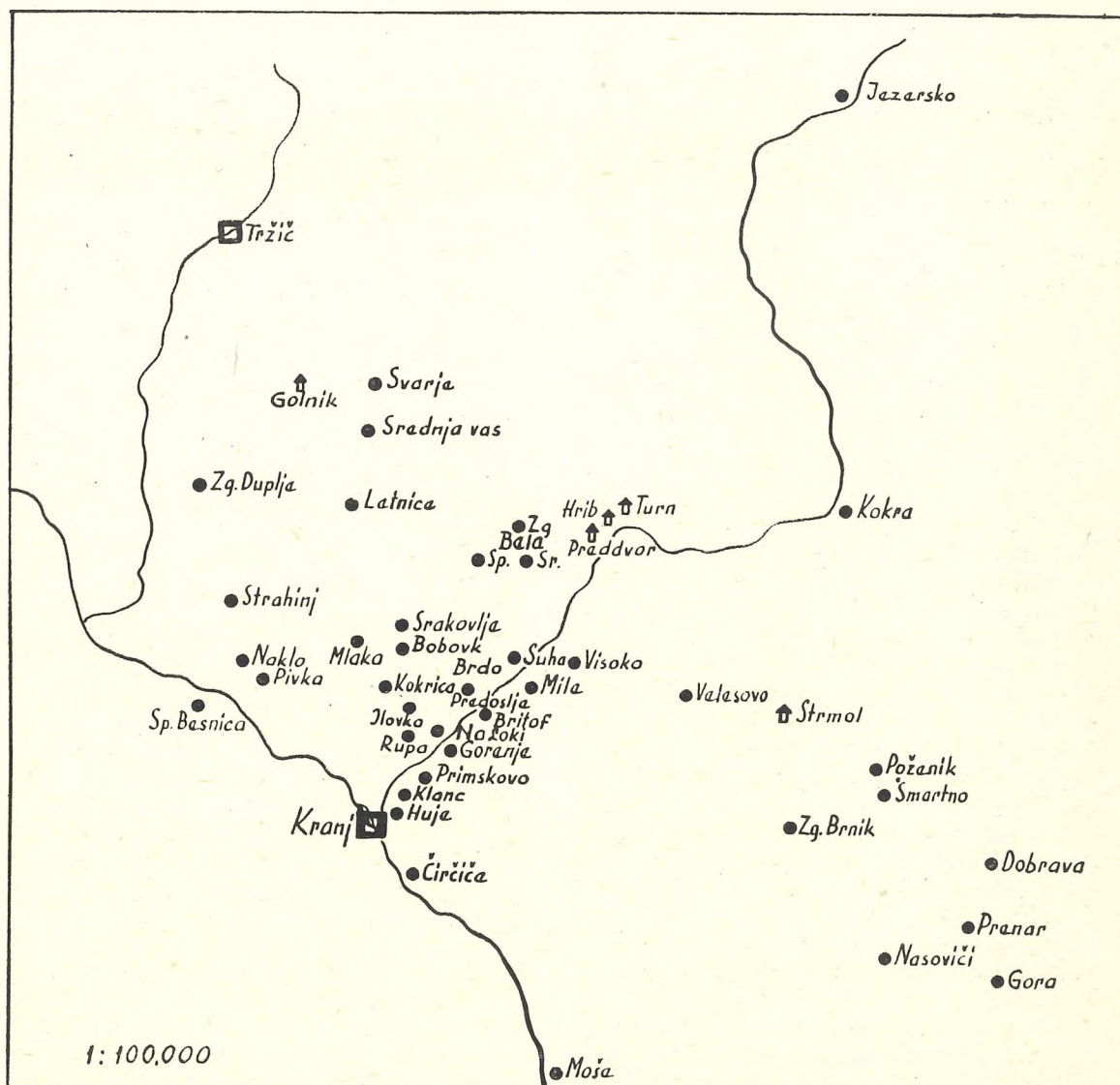
Medtem je meseca junija konses obravnaval Zoisovo tožbo. Njegov odvetnik pl. Kappus je dokazoval upravičenost zahteve z določbami podložniških knjžic (Stiftbücheln) in primskih pisem, po katerih so bili brdski podložniki dolžni opravljati dnevno tlako ali namesto nje plačati robotnino in odslužiti določeno število dni tuake. Opozoril je na sodne odločbe v pravi, ki so jo imeli brdski podložniki glede dnevne tlake v 17. stoletju s takratnim brdskim lastnikom Nikolajem baronom Egg-Hungerspachom. Po urbarju iz leta 1569 so opravljali na leto 8 dni ročne in 4 dni vprežne tlake. Ko pa je kupil leta 1626 urada Naklo in Primskovo Nikolaj baron Egg-Hungerspach, ki jih je imel prej le zastavljene, je pričel zahtevati od podložnikov, da so morali prihajati tako rekoč vse leto na tlako. Kmetje so se zaradi tega zvišanja ter tudi glede primščine in nekaterih drugih obveznosti pritoževali od leta 1631 do 1653, niso pa nicesar dosegli. Deželni knez jim je celo zagrozil, da bodo kolovodje, njihove svetovalce in pomagače zaprli, vkovali v železje ter poslali na prisilna javna dela. Staremu urbarju je odrekal pl. Kappus veljavo, češ da je v njem določena pravica deželnega kneza, da zviša ali zniža tlako, prešla s kupo-prodajno pogodbo tudi na novega lastnika Brda in njegove pravne naslednike.

Podložnike je uradno zastopal odvetnik dr. Klinar. Izjavil je, da mu omenjena dejstva niso znana. Zaradi nenaklonjenosti podložniki niso hoteli z njim sodelovati. Nadaljnja obravnava je bila preložena na sledeči sestanek konsesa čez teden dni. Po drugem naroku je izdal konses pismeno sodbo, ki je potrdila Zoisove zahteve, da so dolžni brdski podložniki opravljati dnevno tlako. Proti temu so podložniki sicer sklenili nastopiti s prizivom, ga pa niso izvedli, ker je bil že v teku postopek, ki so ga sprožili brdski kmetje, ki so odšli na Dunaj. Po poročilih Žige Zoisa in deželnega glavarstva je dospela spomladi leta 1782 dvorna naredba v Ljubljano. Ta je ugotavljala, da Zois ne more utemeljevati svojih zahtev do podložnikov niti iz prostovoljne pogodbe, niti iz kakšnega drugega pravnega naslova. Podložnikom ni dajal za večje dolžnosti niti najmanjšega povračila. Ker ni mogel osporavati urbarja, ki so ga predložili kmetje, je ukazal dvor, da zniža obveznost tlake na tisto višino, ki jo je predpisoval stari urbar. Dopusčal pa je Zoisu, da doseže po sodni poti svoje večje za-

hteve, če se jih upa zagovarjati iz kakšnega pravnega naslova.

Žiga Zois tudi sedaj ni odnehal in je vložil novo tožbo proti svojim podložnikom. Upornim kmetom je naročil konses, naj sporočijo svoje ugovore po odvetniku doktorju Klinarju. Vendar temu podložniki niso dovolili, da bi napravil obrambni spis. O tem je pisal odvetnik kmetov dr. Klinar Urbančiču in ga zagotavljal, da Zois ne more podleči v sodnem postopku. Ko je

potekel redni rok za odgovor, je dal konses podložnikom še 14 dni časa, sicer bodo v smislu sodnega reda izrekli proti njim kontumačno sodbo. Sedaj so kmetje odgovorili, da priznavajo le dvorno naredbo in stari urbar in se ne dajo od tega odvrniti, dokler ne pride njihov gospod z novimi dokazili na dan. Nato je sledila pred konsesom novembra meseca nova obravnava. Sodba se je glasila kot preteklo leto, da so podložniki dolžni opravljati v deželi obi-

Zemljiška posest gospodarstva Brda pri Kranju sredi XVIII. stol. (številke pri vaseh pomenijo: vsoto gruntov, domcev, kajž)

Urad Naklo: Naklo 14 — 4, Pivka 8 1 —, Strahinj 10 4 6, Zg. Duplje 3 — —, Gorenje 6 — 4, Na Loki 2 — —, Suha 12 3 —, Jezersko 4 6 2, Kokra 9 1 1, Zg. Bela 1 1 —, Sr. Bela 4 18 1, Sp. Bela 2 — 2, Nasoviče 4 1 2, Gora pri Komendi 1 — —, Svarje 1 — —, Srednja vas 4 2 —, Predoslje 8 1 2, Kokrica 6 — —, Srakovlje 4 — —, »Na Golze« — 1 —, Rupa 4 — 1, Trstenik 1 — —, »Perjace« 1 — —, Ilovka 2 — —, Letence 2 — —, Dobrava 5 — —, Mlaka 1 1 —.

Urad Primskovo: Primskovo 49 — 3, Mile 2 — —, Sp. Besnica 2 — —, Huje 2 — 1, Visoko 2 — —, Orehovlje 1 — —, Bobovek 1 — —, Britof 2 — —, Čirčiče 2 1 3, Moše 1 — 1, Prenar 1 — —, Zg. Brnik 1 1 —, Poženik 1 — —, Smartno 7 4 1, Klanc 5 — 1, Zasip 2 — —, Studenčice 1 — —.

čajno tlako, vendar sedaj že po določbah patenta z dne 16. avgusta tega leta (1782). Ta je določal za hubo najvišjo izmero tlake 4 dni na teden, to je 2 dni z živino in 2 dni ročne tlake, skupno torej dvakrat po 104 dni na leto. Pri delih hub je patent predpisoval, naj se ravna višina tlake v razmerju z njihovo velikostjo. Sodbo je utemeljil konses s tem, da podložniki niso spodbijali obtožb in da urbar nima več pravne moči, ker je bil podložnikom v omejenem procesu 17. stoletja glede njega ukazan večni molk. Dr. Klinar je sicer vložil proti sodbi apelacijo pri notranje- in gornjeavstrijskem apelacijskem sodišču v Celovcu; to pa je tudi potrdilo konsesov izrek.

Dvor se je zaradi ponovne pritožbe zopet zanimal za brdske kmete. Naročil je deželnim oblastem, naj izvršijo uradno preiskavo na Brdu. To je prevzel okrožni urad, ki je poslal tja grofa Barba. Ta pa je opravil naročeno službo zelo površno; ni pozval in soočil kmetov in njihovega gospoda, niti vodil pri tem predpisane zapisnike. Zato mu je dalo deželno glavarstvo strogo ukor ter ukazalo ponoviti preiskavo. O tem je sestavil poročilo za dvor Janez pl. Buset, svetnik pri deželnem glavarstvu. V njem je dvor skušal prepričati, da je bila zadeva rešena že po pravni poti in da izvirajo pritožbe le od neumnih in dobičkaželjnih, zapeljivih zakotnih pisarjev. Zato je prosil dvor, naj ne sprejema več od podložnikov nobenih prošenj, ki bi jih sestavili zakotni pisarji, ker sicer ne bo mogoče pomiriti podložnikov. Pritožil se je, da sprejema dvor spomenice, prošnje in vloge podložnikov, ki niso podpisane od podložniškega agenta Jožefa Antona Welza na Dunaju, kot je to predpisoval patent iz leta 1781, niti ne vlagajo podložniki svojih vlog najprej pri svoji zemljiški gosposki in nato pri okrožnem uradu, kot je to določal patent iz leta 1781. Ker s tem dopušča dvor, da se podložniki ne ravnajo po najvišjih odredbah in patentih, se je bati, da ne bodo verjeli nobenemu patentu več, še manj pa odredbam deželnega glavarstva, kakor se že sedaj dogaja. Tudi to priliko so porabili deželni uradi, v katerih so sedeli zemljiški gospodje, da so zagovarjali stanovske koristi.

Žiga Zois je medtem prosil za izvršbo zaradi dejanske izvedbe sodbe. Ker jo je konses odobril, je grof Barbo uradno pozval brdske podložnike predse ter jih opozoril, da jih okrožni urad ne bo prisilil le z vojaško nastanitvijo, če se bodo še upirali tlaki, marveč jih bodo po potrebi izro-

čili tudi kot upornike kriminalnemu sodišču. Razen tega morajo tudi nadoknaditi, ker dve leti niso prihajali na tlako. Ob koncu marca (1783) je prišla vojaška posadka sedeminšestdesetih mož v vasi Naklo in Primskovo. Pet brdskih kolovodij-gruntarjev, so vojaki odpeljali ponoči v Ljubljano v zapore. Štiri kmete so izročili deželskemu sodišču, ki jih je obsodilo na 5 mesecev prisilnega dela. Po odobrenju okrožnega urada jim je Zois odvzel kmetije. Razen tega je okrožni urad še priporočil, da jih izženo iz dežele, kar so smatrali za učinkovito sredstvo, da se doseže mir, vendar pa tega apelacijsko sodišče ni potrdilo. Drugi brdski podložniki so morali obljubiti, da bodo opravljali po patentu določeno tlako, ali se glede nje poravnali s svojo gosposko ter nadomestili zamujeno. Kmetom iz vasi Naklo, ki so nasprotovali, so ukazali korporali odšteti vsakemu po 30 udarcev; vojaki so dali vsakemu še 20 batin povrh.

Kmetje so računali na pomoč pri vladarju. Želeli so ga obvestiti, kako ravnajo z njimi. Vendar jim okrožni urad ni hotel izdati potrebnega potnega dovoljenja za pot na Dunaj, češ da nimajo zadostnega razloga, da bi šli tja. Sestali so se v gozdu pri Rupih in sklenili, da se bodo uprli. Zopet je Zois prisilil z vojaško nastanitvijo podložnike, da so redno opravljali delo. Okrožni urad je poslal 42 vojakov, ne da bi prosil prej deželno glavarstvo za potrebno odobrenje. Zaradi tega je pri njem glavarstvo poizvedovalo, češ da so morali biti veliki nemiri na Brdu. Vojaki so odpeljali štiri kmete v Ljubljano, a so jih kmalu izpustili. Urbančič je želel, da ostaneta vse poletje dva vojaka na Brdu, ki pa ne bi smela znati slovensko.

Medtem pa je nova dvorna naredba bridko razočarala podložnike. Izid sodnega postopka in poročilo pl. Buseta sta prepričala dvor. Odslej je ta prenehal kakorkoli ščititi brdske podložnike in je potrdil konsesovo sodbo. Ko sta prinesla dva brdska krošnjarja novo prošnjo in stari urbar na Dunaj, so ju prijeli in poslali vklenjena domov. Kmetje so sicer še nekaj let nato pošiljali prošnje deželnim uradom in vladarju, da bi vsaj vrnil tistim štirim kmetom hube, pa niso nič dosegli. Celotepeni so bili v Ljubljani pred magistratom tisti štirje podložniki, ki so jim pobrali kmetije, ko so se zaradi tega pritožili.

Podložniki se tudi sedaj niso posebno odzvali Zoisu, ko jih je nagovarjal, naj nadomestijo tlako z denarjem. To leto (1783) je

dvorni dekret odredil, da se na kameralnih gospostvih stalno nadomesti tlaka z robotnino. Podložniki so upali, da bo vladar popolnoma odpravil tlako in določil stalno robotnino tudi na zasebnih gospostvih. Govorili so, kdor bo takrat opravljaj tlako, bo plačeval robotnino po novem patentu, drugi podložniki pa bodo morali ostati pri dosednji gotovo višji robotnini. Zato so še vse leto 1783 brdski podložniki opravljali tlako po novem patentu. Naslednje leto pa ni izšel pričakovani patent, na kameralnih gospostvih pa so zahtevali visoko robotnino. Sedaj je vedno več podložnikov raje nadomestilo večino tlake z denarjem. Le delno so še nekateri podložniki opravljali nekaj let vso tlako. Za vso po patentu predpisno tlako je zahteval Žiga Zoisa sedaj 12 gld. Za vsak goldinar manj pa je moral odslužiti podložnik 8 dni tlake z živino in 8 dni z roko. Poleg tega je ostalo še kot dosedaj denarno nadomestilo za tovorništvo.

Leta 1787 je dal Urbančič potrditi pri okrožnem uradu nove podložniške knjižice (Stiftbücheln). V njih je napisal podložnikom, ki so imeli v posesti dve hubi, tudi dvojno tlako. Bilo pa je to v nasprotju z gubernijsko odredbo in tudi z dejansko možnostjo, ker ena oseba ne bi mogla opravljati na leto 416 dni tlake, saj jih toliko ni niti v celem letu. Patent iz leta 1782 pa je dneвно tlako popolnoma ukinil. Grof Barbo je zaupno sporočil Urbančiču, da so bila o tej

stvari mnenja na kresiji deljena. Niso pa hoteli vprašati gubernija, kako naj ravnajo, da ne bi povzročili novega odloka v škodo gosposk. Ta odnos deželnih uradov je posebno značilen za dobo Marije Terezije in Jožefa II. Zato je bil rezultat reforme često daleč od tega, kar je bilo predpisano na papirju.

Ravnanje Žige Zoisa ga označuje vse-skozi kot enega iz razreda fevdalcev druge polovice 18. stoletja. Njegovo mecenstvo je šlo le tako daleč, dokler je koristilo fevdalnemu krogu, ki je prevzel prosvetljeno kulturo, kakor se je izoblikovala v Avstriji in z njo zvezano zanimanje za neke panoge znanosti. Gotovo pa so bili ti ljudje enako nasprotni načelom absolutistične države kot vsaki družbeni spremembi v korist kmet-skih podložnikov.

VIRI

Zoisov arhiv, fasc. Korespondenca (pisma M. Urbančiča Žigi Zoisu iz let 1780 do 1784), fasc. Brdo pri Kranju (osnutek Kappusove pogodbe za tlako); *arhiv graščine Turn pod Novim gradom*, fasc. Korespondenca (pisma Žige Zoisa Urbančiču, pismo Huberta grofa Barba Urbančiču z dne 8. 12. 1797), fasc. Martin Urbančič, brdski upravnik (akti v zvezi s tožbo, sezname opravljene tlake v računskih knjigah); *zbirka zemljskih knjig*, okrajno sodišče Kranj, protokol vknjižb gospostva Brdo od 1. 5. 1777 do 10. 10. 1783, (pogodbe s podložniki glede tlake z dne 9. 12. 1780); *zbirka urbarjev*, brdski urbarji; *vicedomski arhiv*, fasc. 44 (urbar iz l. 1569 preden so naložili podložnikom tlako), fasc. 58 a (urada Naklo in Primskovo); *rektificirani dominikalni akti*, Gorenjska, fasc. št. 258 (izvleček iz reformiranega urbarja iz leta 1569); *zbirka normalij* (patent glede regulacije tlake z dne 16. 8. 1782, dekret dvorne pisarne, ki je odredil abolicijo tlake za kameralna gospostva z dne 10. 2. 1783, patent o instančnem redu za podložniške pritožbe z dne 1. 9. 1781, patent o podložniškem agentu Jožefu Antonu Welzu na Dunaju z dne 1. 5. 1781).

IZRAZ, PODOBA, PESEM

LEOPOLD STANEK

Peter Skuhala:

SPIJMO DO DNA

I. Rez

- 1 Zima že kunci gre, — Pa mi na véselje
Škarje nabrüsa je — Arnuša že.
- 2 Ojstre kak britva so, — Da mi od rok bo šlo,
Dere jaz reza bon — Kakti mašin.
- 3 Trsje na bregi je, — Z rozgami čaka me,
Da se obrežejo. — Že se müdi.
- 4 Res če zamüda bi, — Bilo bi žalosti,
Rozge bi j o k a l e — Vroče solze.
- 5 Záto pa hajd na res, — Doklč ne v me z g i l e s ;
Toti bo letos k u n j , — Ovi reznik!
- 6 Püsti mu oka tri, — Takši reznik rodi,
Grozdje ma drügokrat, — Keri ma dve.

II. K o p

- 1 Potli za mesec dni — Vsaki na kop híti,
Keri pa zamüdi — P r i d e v o t e p .
- 2 Dere se genejo¹ — Oka že ženejo,
Žute postanejo — To je h o b a d .
- 3 Un pa boječi je — Malo ga tekni se,
Včasi ti odleti, — To je o t e p .
- 4 Záto naprosmo si — Prle kopače mi,
Gda že hobad brni, — Kvar se godi.
- 5 Gda so kopači vsi — V vrsto rastavljeni,
Vrsta rastegjena — J a n se veli.
- 6 Ravni na pravo² ti — J a n a r svoj red drži,
Drügač na levoj se — R e p a r smeji.
- 7 To pa k o b i l a ³ je — Micika zdere se:
Sühega trsa pol — Žagico se!⁴
- 8 V lepem skopali smo, — Bogi zahvalimo!
Lehko se presüši — Kónčana kop.

III. K a l

- 1 Rozge že ženejo, — Grozdje n a s t a v l a j o ,
Letos za tretjin⁵ že — P e r o n ⁶ je grozd.
- 2 Ravno kak detece — V zibiki zible se,
Z grozdjom se senpata — Rozga majá.
- 3 Da joj ostane moč, — Ka se ne vtrga proč,
Treb a o p l e t i j o — Zvezat za kol.
- 4 Z rezjoj no pletvijoj — Trsje pokónčajo,
Záto pa vüčeno — Reži no plej!
- 5 Dózda⁷ še slepo je — Lübo nam grózdiče,
Dere razcvete, te — Odpre oči.
- 6 Najbol nevarno je, — Dere pripravla se
Grózdiče k cveti že, — Molimo te!

- 7 Prle kak batek⁸ se — Ravno raspüsta je,
Če ga té dež dobi, — Grozdek vmori.
- 8 Batki zežnjavijo, — Hitro rjavi so,
pa se osiplejo, — Zginili so.
- 9 Kumaj rodilo se — Grozdje na rozgi je,
Dež ga nesmileni — V cveti vmori.
- 10 Če pa nam grózdíče — V lepen ocvelo je
Hitro obriše si⁹ — Jagode vse.
- 11 Kak da po ličeki — Zbrisani grozdeki
V kakih štirnajstih dneh — Grašijo¹⁰ se.
- 12 Vreme je úgodno — Jagode v moki¹¹ so
Svetle postanejo — Mecajo se.

IV. B r a t v a

- 1 Eden grozd rúmeni, — Drugi se plavi,
Skoro že zrelo bo, — Slatko kak med.
- 2 Püčele si nabi, — S kropon zapari si,
Skotaj po redi je — V hladne kleti!
- 3 Skoro boš puna je, — Bratva začinja se,
Vse se je véseli, — V vřhe hiti.
- 4 Eni še berejo, — Drügi že prešajo,
Tretji pa slatki mošt — Pela dumu.
- 5 Da se ne rázleti — Püčel, prijatel, ti,
Moga boš fnošati¹², — Močen je mošt.
- 6 Dere pa mošt že vre, — Dober za piti je,
Ali zapomni si — Rado gre vün:
- 7 Kapa skos pilko gre, — Takša kak sétovje,
Ali kak to diši — Vinski je cvet¹³.
- 8 Če pa nastane šüm, — Vuša ti cvet je vün,
Slaba pijača bo, — Kisel že mošt.

V. K u n e c

- 1 Dere kopali smo, — Lüštno je té bilo,
Pa še bol lüštno je, — Dragi moj zdaj.
- 2 Franček in Micika — V jani sta par bila,
Prvokrat vidla te — V jani se sta.
- 3 Devčica no pajbar, — Stopla sta pred oltar,
Včera si róke sta — V zakon dalá.
- 4 Žena pa moš sta zaj, — Mošta prinesi paj,
Jima na zdravje vsi — Spimo do dna!

OPOMBE:

1. tudi se pravi: Oka že napinjajo. — 2. Janar je lahko tudi na levoj, kaka je lega. Repar kopa kraj že skopanega, janar po neskopanem drži red, da se kopači ne mešajo s preširokim redom. — 3. nekaj suhega trsa, ki se mora odžagati. — 4. sem. — 5. posebno ugodno. — 6. listom. — 7. do zdaj. — 8. popek. — 9. po cvetu ostane nekoliko časa osušeno cvetje, pestič in prašniki na jagodi; ko to premine in postane jagoda čista,

se grozdje obriše. — 10. postane grozdje tako debelo, da se grozd ne more več po koncu držati, ampak se pripogne navzdol. — 11. Predno grozdje mehko postane, se napravi na njem nekaj moki podobnega. Čudno, Panonci pravijo mela, a grozdje je v moki. — 12. pilko odtikati, drugače se zdigne mošt, in teče z vso silo, kakor skoz rokav. — 13. Da vinski cvet ne izteče, se mora paziti, drugače je vino kisel.

Pesem »*Spijmo do dna*« je objavil prleški pesnik Peter Skuhala (narečno: Skühala) v svoji zbirki »*Popevke*«¹ na straneh 56—59.

O trti ne poznam druge slovenske pesmi, ki bi poleg lepih pesniških podob in lahkotne pevnosti vsebovala tudi vse strokovno izrazje v zvezi z delom v goricah. Številne ljudske in umetne pesmi (Slomšek, Golar idr.) navadno pojo na splošno o trti, o goricah, o trgatvi ali o vinu itd., in to v narečju ali knjižnem jeziku. Gornja pesem pa nam prikazuje ves potek dela v goricah od pomladi do jeseni. Pri tem ugotavljamo, da se to delo v polstoletju do dandanes ni bistveno spremenilo. V pesmi izpuščeno ali neupoštevano je le *rigolanje* (reguliti, regulati, lat. regulare, globoko kopanje 70 do 80 cm) za nove gorice (zásad!; v ‚regulo‘ so prvo leto viničarji radi sadili zelje in peso, runo, česar pa gospodarji, virti, niso radi videli) ali za njih obnovo, ker pač ni vsakoletno opravilo, potem *škropljenje*, dandanes zelo važno vinogradniško opravilo, pred 50 leti pa verjetno še manj, saj se je pravzaprav takrat šele pričelo. V prejšnjem stoletju smo namreč imeli še staro trto, boleznj še ni bilo in ni bilo treba škropiti. Ko pa jo je plesen — peronospora grozila uničiti, smo morali vzeti divjo, bolj odporno ameriško² podlago trte, ker je korenine stare uničila uš in od takrat naprej je treba cepilno trto redno, skrbno in večkrat škropiti z bordojsko brozgo, t. j. mešanico modre galice in apna. Končno manjkajo še vsi strokovni izrazi za *stiskanje* grozdja in za stiskalnico. Te sem po lastnem znanju dodal. Dopolnil jih je Jan Baukart, ravn. v p. v Mariboru, pravi Ljutomerčan.

Skuhala takoj pod glavnim naslovom dobesedno pravi: »Namen te popevke je, ohraniti, kako se kaj v goricah imenuje, n. pr. hobad, otep itd. Razdeli se lahko, in po tej razdelitvi poje posamezno: Rez, kop, kal, bratva, konec.«

Pesnik imenuje pesem popevko. Ali je s tem hotel označiti napitnico, kot dá misliti že naslov *Spijmo* (narečno: Spimo! — glej konec pesmi!) do dna, povzet iz zaključka popevke? Slog in ritem pesmi sta ljudska in $\frac{3}{4}$ takt v poskočnih daktilih se kar ponuja za petje,³ ples in razgibano delo — lep primer *delavske* pesmi, pesmi kopačev, ki z enakomernim mahanjem motik pripogibajo telo in lezejo navkreber, pesmi trgačev, ki se v veselem ritmu poganjajo od trsa do trsa in obirajo grozdje. Popevka je v vseh kiticah metrično dokaj pravilno grajena, le nekateri poudarjeni zlogi pridejo v tezo (n. pr. gre, šlo, les, kunj, tri,

rodi itd.), a tudi narobe (n. pr. ‚pa‘ je naglašen), kar pa je v narodnih pesmih, zlasti pri petju, skoraj redno. Le drugi del vrstice v IV/1 ima zlog premalo, kar pa je skoraj gotovo tiskarska pomota, ker gre samo za naravnost potrebni veznik »pa«. Povsod ima prva vrstica štiri polne daktilske stopice,

-uu | -uu || -uu | -uu
-uu | -uu || -uu | -

z notranjo, ljudsko, moško, često nečisto rimo, druga vrstica pa ima 3 polne daktilske, zadnji je hiperkatalaktičen, tu in tam zopet z ljudsko krepko rimo. Obe vrstici imata odmor (razloko) po drugi stopici.

Doslej nisem mogel ugotoviti, če je Skuhala posnel že kakšno znano ljudsko besedilo, ga ustvaril po kakšnem napevu ali ga povsem izvirno »zložil«. Za prvo govori pristno ljudsko izražanje brez umetničenja in pa način pesnikovega »zlaganja«, kot ga sklepam iz naslednjega primera: V isti zbirki je kot prva objavljena njegova pesem *Gda sen mali bijo*, ki deloma vendarle spominja na prleško himno *Dere sen še mali bija* (*Dere sen še v jajnki skaka*), ki jo je s polnim imenom objavil *Jakob Gomilšak* v tržaškem Brivcu 1898 in 1899, čeprav stoji pod naslovom »*Pridni študent*« v oklepaju še: Štajerska narodna. V vseh treh primerih bi šlo torej bolj za zapisovalca ljudske predloge ko za izvirnega tvorca.

Da je Skuhala popevko namenil petju, pove že njegova spremna beseda pod naslovom, ki govori o ohranitvi izrazov in o petju besedila po »razdelitvi«.

Po teh splošnih literarnih uvodnih besedah preidem na poizkus stvarne razlage strokovnega izrazja, kar nas tukaj posebej zanima. Ob tem bo potrebna kajpak tudi jezikovna razlaga, če naj bo snov povsem jasna. Besedilo je zapisano v vzhodnoštajerskem, panonskem narečju (pesnik pravi muropoljsko ali panonsko-slovensko, ob Muri, s Cvena, iz okolice Ljutomera, kjer se je Skuhala tudi rodil. Zapisano pa ni dosledno, ker se meša s knjižnimi oblikami (V lepem — V lepen itd.). Naglašanje je ponekod nenavadno in odstopa od knjižnega (na véselje, záto), vendar je pristno, ljudsko, pravilno, čeprav véasih pod vplivom zagona petja (v govoru torej ne, n. pr. na véselje).

Prlekija⁴ ali spodnji del Slovenskih goric, predel slovenske zemlje pod črto Ljutomer—Radgona, med Muro in Dravo, do medmurske meje, po mili jesenski klimi in ilovnati, laporni ali tudi peščeni zemlji na

oblastih gričih ustreza gojenju žlahtne vinske trte. Zlasti je znana vinska kaplja, ki jo rodijo prvi obronki goric ob Muri, v pasu od Radgone preko Kápele tja do Jeruzalema. To je nekako prvi breg, ob katerega je nekoč butalo panonsko jezero.

I. Rez. Prlek, ki je goričanec, pozimi počiva kot njegova trta. Ko pa sneg skopni, se začne njegova vseletna skrb. V pesmi kmetič ves vesel pripoveduje o koncu zime (navadno konec svečana, v začetku sušca), ko mu je Arnuša (sosed, viničar Andrej, Andraš) nabrusil vinogradniške škarje. Enake škarje potrebujejo tudi za obrezovanje drevja, živih mej, vrtnic itd. Ko (dere) bo (1. os. edn.: bon = bom) rezal z njimi, ostrimi ko britev, bo šlo delo od rok kot (kakti) s strojem. Po ušesih mu bo pelo škrtanje škarij. Tudi v srcu mu bo pelo, pa tudi usta mladih rezačev bodo pela. Kaj bo rezal? Tretja dvovrstičnica nam predочи zgodnjepomladansko sliko prleških goric: vsak hribček je ves rjav od trsja, ki z rozgami, rožjem (od rezati), čaka na obrezovanje. To je staro in lanskoletno trtje, ki je rodilo in nosilo grozdje in je sedaj doslužilo. Poreže se in požge doma ali v času nevarnosti slane v goricah za zadimljenje, če ni presuho. Trta (tudi drevje) rodi namreč le na novih, enoletnih poganjkih. Stari les sme zrasti čim manj.

Z rezjo se mudi. Če bi rez (»res« je napačna oblika, saj izhaja iz rezati in ne pišemo fonetsko) zamudili, bi bilo žalostno, ker bi rozge točile vroče solze, *jokale* bi. Solzile bi se, ker bi dragoceni sok tekkel iz ran. To je prvi strokovni izraz, ki ga je treba razložiti, obenem je sprelepa podoba iz narave: če bi prepozno rezali, bi se sok razlezal že po celem starem, lanskem lesu, bil bi v *mezgi*, muževen, in bi ga pri rezi zavrgli, s čimer bi si delali kvar, škodo (enako kot pri drevju), ker bi bilo potem za nove poganjke premalo soka, žive sile. Zato pohíti, kmetič, z rezjo, dokler sok še ni v rozgi (Doklč ne v mezgi les — pravilno bi bilo: Doklč j' ne v mezgi les)!

Rez ni igrača; kdor je ne razume, dela škodo za več let naprej. Pravijo, da delavec lahko s slabo rezjo pol trgatve odnese. Na rodovitni rozgi se komaj poznajo očesa (oka, oke), v pazduhi, kjer je jeseni odpadel porumeneli ali krvavordeči list. Koliko očeš naj pustimo na prav kratkem štreclju, to je glavno vprašanje. Dve do tri — po jakosti, starosti trte, kar pa vé, opazi, presodi le izkušen vinogradnik. Mladi trti, drugoletnici, pustimo dve očesi, iz katerih bodo pognali visoki letošnji poganjki, tri

sme obdržati močna, starejša trta, pesnik pravi, da »takši *reznik* rodi«. Kaj je reznik? Pleteršnik ima več razlag, dve sta iz vinogradništva: prvič je to »nož v obrezovanje trt« (namesto škarij, to je tisti latinski falx, ki je dal naš fouč, (tudi vinjek imenovan), dalje je to »tisti del trte, ki ga pri rezatvi puščajo na trsu (navadno na tri očesa)«. »Takši reznik rodi« torej pomeni, da takšen reznik (s tremi očesi) zelo bogato rodi (reznik je nominativ, ne akuzativ!).

Pri rezi gre torej za skrbno, strokovno pravilno, pametno izkoriščanje trte, da se prehitro ne izčrpa, skratka za »umno« gospodarstvo v vinogradništvu. V naših krajih stoji vsaka trta zase, 1 meter narazen, in ima svoj količek (kol, kolek) za oporo: trta mora kvišku od zemlje, da ujame čim več sonca. Posebno močni trti lahko pustimo eno dolgo lansko rozgo in jo z rafijo ali vrbjem (iva, beka, pintovec) pripnemo na poseben količek (prakol) v sredino do druge trte. Upognjena kot konjski ali bikov hrbet (*kunj, kuj, bik*), bo ta rozga rodila dosti poganjkov in na vseh bo polno grozdja. Takšno trto jeseni radi celo odrežejo in jo v kleti obesijo, da se grozdje dolgo (do novega leta) ohrani sveže (prim. stare, biblijske nosilce grozdja na ramenih iz obljudljene dežele Kanaan). Zato vinogradnik sam določa: Toti bo letos *kunj*, ovi reznik — Ta bo letos *konj*, oni reznik (navadna trta). Med rezjo se mimogrede popravi, močnejše zasadi kakšen kol, ki ga je sneg nagnil. Polomljeno, sprhnelo kolje se izvrže. Odrezano rožje se znosi na kup, na sep (iz səsəp, sesuti, sespem, prim. dol. Šmarje Sap; gornji vrh grabice, ene grede goric) in sežge, da dim varje trte pred pozebo. Če pa je nenadna aprilaska ali celo majska pozeba s slano (zlasti nevarno v višjih legah ob sončnem vzhodu!) uničila občutljive mlade poganjke, je treba znova rezati, rezati »na les«, kot se temu pravi, t. j. še niže kot prvič.

II. *Kop*. Čez mesec dni (normalno v marcu) se začne kop, okopavanje trt, kolikor že ni

bilo opravljeno pozimi (zimski kop), če je bilo ugodno vreme (brez snega in suho). Spet je treba zadeti pravi čas — zamudnik »pride v otep« (pravilen naglas bi bil: v ótep) ker se napeta očesa otepajo, otesajo. Ko se namreč očesa »zganejo ali nape-njajo«, postanejo rumena (žute) kot kosmati *obad* (hobad, brencelj — kako lepa prispodoba, ki jo je ustvaril preprosti, kmečki opazovalec!) (híti' z naglasom na prvem i je tiskovna pomota, to pove stopica; za ,zamúdi' manjka vejica, prav tako naj bi vejica ločila obe prvi polovici druge dvovrstičnice; izraz ,postanejo' je knjižen, narečno: gratajo, kar pa je premalo za metrum). Ta »obad« je kajpak boječ (za ,bo-ječi je' manjka vejica ali dvopičje): če se ga le dotakneš, takoj (včasi) *odleti* (lepa besedna igra: brencelj odleti, pa tudi očesce odleti, t. j. pade na tla). To je otepanje, otesanje. Če boš štokljal in mahedral okrog trte in jo šele takrat okopaval, ko je polna hobadov, kako boš mogel biti toliko pazljiv, da se z obleko, z motiko, s škornji ne bi kakorkoli zadel obnjo! Zato (záto je prleški, pa tudi smiseln, slovnično pravilen naglas) si prej (primernik prle iz prvije) naprosi kopače! *Brneči obad* je nevaren!

Gda pomeni ko. Počez razpotegnjena vrsta kopačev se imenuje *jan* (Plet.: jan in nem. der Jahn, kos polja, vinograda, travnika, ki se z enkratno »rundo« obdela; jan delati, na janu biti, v jani biti — obdelovati). *Janar* je prvi kopač, ki vrsto ravna (rávni v pesmi je velelnik) navadno na desni (na pravoj), lahko pa tudi na levi strani (odvisno je od lege gorice) in po neskopanem drži red, kot to razlaga že pesnikova opomba. *Repar* je zadnji kopač (na repu) in koplje »kraj že skopanega«. Janar mora znati lepo držati svojo ravno vrsto (mora imeti oko za to), sicer (»drugač« ima nenavaden naglas, bolje bi šlo z narečno obliko »vači« istega pomena) se mu repar smeji, saj se mu lahko zgodi, da sploh nima kaj kopati, če cela vrsta sili v njegovo področje. (Vejice manjkajo za: ,ti' (II/6, ,je' in ,pol' II/7.) *Kobila* je cel ali napol suh trs, zato Micika zakliče: »Žagico sém (se)!« Trs se podžaga in gre med rožje. Dandanes morajo pri kopi rezati tudi korenine, ki poženejo na žlahtnem cepiču in so za trtno uš še bolj sladke oziroma vabljive ko korenine ameriške podlage. Zato mora kopač imeti nož pri sebi. Kopači iz Prekmurja (rokavi) za to delo niso imeli smisla (Baukart).

Kmet je v lepem (narečno pravilno: v lepen) skopal in se zahvali Bogu. Prekopana mastna ilovica, ki jo ob kopi včasih

še temeljito pognoje (z dozorelim hlevskim gnojem, kompostom), se ob marčnem in aprilskem vetru in soncu dobro presuši. Gnojenju pravijo tudi kotlíti (Plet.): nad trsom naredo kotlinico, vanjo dajo gnoj in ga pokrijejo z zemljo — voda ga izpira proti koreninam (Baukart). (Kónčana kop: narečni izg. kúnčana; bolj znano je »gòtova« poleg spačenke -fertig.) Kop dandanes tu in tam poizkuša opraviti traktor, na Primorskem pa orjejo s plugom.

III. *Kal*. Iz očes kalijo, ženejo brsti, poganjki in *nastavljajo grozdje* (ozki o!): *nastavek* za tretjim lističem (peron = perom) kaže ugodno, dobro letino. Prvi grozdek je namreč že za tretjim lističem (od vrha poganjka računano), ne šele morda za četrim ali celo petim. Če je že za tretjim prvi grozdek, jih je kajpak za drugimi še več. Vsak poganjek ima lahko dva do tri grozde (tudi več), pomnoženo z dvema ali s tremi poganjki dá štiri do devet grozdov, t. j. 1 do 2 l vina. Zato se že ob nastavku vidi in preceni približna letina, kajti kasnejši grozdki (martinščaki — zoré šele ob Martinovem) poženo le redko. Sledi najlepša prispodoba grozdka z detetom: rozga z grozdom (narečno: z grozdjom, ne grozdom!) se maje sem pa tja (senpata) kot dete v zibki. Odvečne, prazne (brez grozdov) poganjke, ki vsevprek ženó iz letošnjih poganjkov, je treba odrgati, *opleti* (na Primorskem ,mandati', (za »jo« manjka vejica), kar je potrebno previdno delati, da ne začesneš še poganjkov v grozdki. S tem glavni poganjki postanejo močnejši in bolj odprti soncu, več imajo zraka (lúfta). Da pa veter poganjkom ne muči (mantra), jih je treba *zvezati* (kratki infinitiv ,zvezat' — tu zaradi metra — je sicer v prleščini neznan!) za kolje. (Kolje po novem nadomešča žica.) *Zrafijo*, zataktnjeno za motvozom predpasnika ali za »maternco« (gornji del moškega predpasnika, obešenega z motvozom krog vratu), hodijo vezači (navadno to delajo ženske, prilečne — priletne) od trsa do trsa in ga pritrjujejo na podporo (izraz pódpora, leseno ogrodje, ki podpira drevje, prepolno sadja, je s tem naglasom znan). Nekdaj, pa tudi še dandanes, so vezali z namočeno rženo slamo, ki so jo nosili na rogovili, io pa zatikali v zemljo. Vezali so s klinec, podobnim vrtavki, prav spretno in hitro. »Kunje« so vezali z gožvicami iz pintovca (iva) ali tudi z žico (Baukart). S slabo rezjo in malomarno pletvijo si uničiš trsje (pokónčajo je narečno pravilno!), zato pametno pa umno (vüčeno) opravi oboje, pravi vinogradniški nauk.

Do zdaj (Dozda) je bilo ljubo grozdičje (namesto »nam« narečno pravilno »nan«!) še slepo. Ko se *razcvete*, takrat (té) odpre oči. Koliko meščanov, prijateljev vinske kapljice, pa vé, kako trta cvete? Ali vedó, kako opojno dehti njeno cvetje? Pojdi takrat mimo brajde ali skoz gorice, pa boš vse dni pomnil najzlahotnejši vonj!

Glavna nevarnost preti trti ob času razcveta. Takrat kar lepo móli! Prleška ljudska modrost je ustvarila tale rek: Za mamico se ne joči (če ti je recimo umrla), za Vidov dež (15. junija) no za Petrovo meglo (29. junija) pa se joči! Oboje ti namreč zamori cvetje trte in si trgatev tako rekoč za letos opravil. Kjer ni cveta, ni sadu! Ljudska misel gotovo ceni ljubezen do matere in prinaša zanjo tudi najlepše zglede, s pretirano primerom hoče ravno poudariti, kakšnega pomena je za vinogradne kraje lepo vreme tam okrog Vidovega in Petrovega (isto velja kajpak spomladi za drevesno cvetje, samo da s sadovnjakom ni toliko dela in skrbi). Če (narečno pravilno bi bilo »či«) dež (té' v III/7 naglašá že Sk.) dobi popek (batek, pomanjševalnica od bat — lepa beseda!), preden se razpusti, unori grozdek: že nastavljeni popki, prav drobne jagodice, postanejo rjavi, se posmodijo (zežnjavijo, Pleteršnik: žnjaviti = tleti), *osujejo* se (osipljejo), grozda ni več. Komaj (kumer) rojeno grozdje je zamoril neusmiljeni dež. Če (či) pa nam (prav: nan) je grozdje v lepem (tu je prav: ,v lepen' -sic!) odcvelo (za »je« manjka vejica), si hitro *obriše* jagode: posušeni pestič in prašniki čez nekaj dni odpadejo, jagoda je čista kot ličeca deteta, ki mu jih mamica umije s koščkom vate ali robčkom (kak da — kot). Takrat »grozdek gre k meši«, lepo pravijo Prleki. To je na dan 2. julija, na Marijin praznik (Obiskovanje D. M.). (O tem je pesnik Golar, sedaj naturalizirani vinogradnik, napisal lirsko pesem, običaj pa mi je na prošnjo sam opisal.) »Dan mora biti lep in sončen, drugače bo ves mesec deževalo, če je tisti dan dež. Na to viničarji zelo gledajo in so dobre volje, če se grozdek v lepem vrne od maše, da ni premočen. Da pa so dobre volje, morajo piti...« Pospravljajo starino, saj se obeta bogata nóvina.

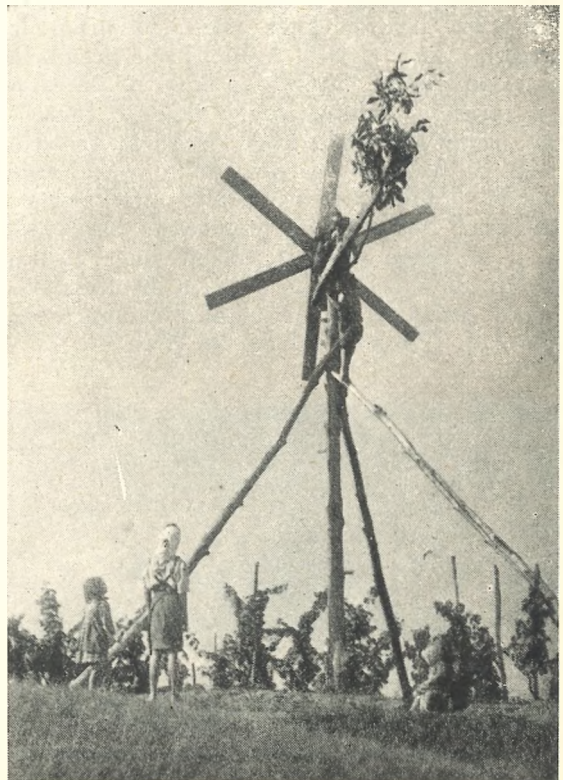
Odkod prelep običaj?

Po srečnem odcvetenju se grozdek očedi, otrebi prašnikov in pestičev, dobil je čiste, grahaste jagode — rodil se je v svoji pravi podobi. Odslej ne bo več doživel drugih sprememb, samo rasel bo in se debelil. Gotovo je torej to zanj pomemben dan, ki mu obeta mnogo sreče, če je lep, sončen.

Ali ni to posrečena prispodoba, prenesena iz življenja ljudi v rastlinski svet? Podoba novorojenca, ki ga čez nekaj dni ponese v božji hram? Tu je verjetno zametek ljudskega rekla »grozdek gre k maši«, čeprav ima vremensko napovedovanje ob tem čisto materialne osnove: pravkar odcveli grozd potrebuje sonca!

Čez kakšnih štirinajst dni po cvetu se grozdki *grašijo*, postanejo debeli kot grahec (grah). Zaradi teže se tudi že pobesijo. Ob ugodnem vremenu (narečno je prav »vremen«, ne »vreme«!) so jagode kmalu v *moki* (Pleteršnik: moka, der Reif, grozdje je v moki, die Trauben bedecken sich mit Reif), t. j. postanejo svetle, dobijo neko svetlo, voščeno prevleko (opazuj to zlasti pri češpljah!), ki se da z roko lepo zbrisati. (Pri borovnicah za izvoz govorimo o »megli«.) Skuhala misli, da je izraz vzet od moke, mokast in se čudi, češ Panonci poznajo samo mela (od glagola meljem!), temu pa pravijo biti v moki. Vprašanje je, če se da izraz samo tako razložiti. Dr. Kolarič misli, da izraz ,v moki biti' sodi k mek-, mehek, mehčati, kakor v naslednjem res sledi.

Potem se jagode počasi mehčajo (se mecajo, Plet. mecati tudi trans., n. pr. mecati vime, sadje, t. j. s prsti otipavati, mehčati). (V III/12 manjkajo vejice za »úgodno«, »so«,

»postanejo.«) Pred cvetjem in po cvetju (do začetka julija!) je potrebno ponovno škropiti proti glivični bolezni, peronospori (antiperonosporna služba tu stori mnogo koristnega!). Zanj je najbolj nevarno hitro menjavanje dežja in sonca. Škropljenje je zamudno, naporno in umazano delo. Če te dobi dež po škropljenju, si se zaman mučil!

Julijsko in avgustovsko sonce pripeka in zori grozdje. V tem času grozé oblaki s pogubonosnimi ledenimi zrni, s točo. Koliko dela in skrbi v vinogradnikovem srcu! Vsa tehnika s svojimi umetnijami nam za sedaj ne more popolnoma zavarovati trte. Nekoč (od druge pol. 90. let do prve svetovne vojne) so streljali v meglo s posebnimi možnarji in s tem odvrčali točo.

Če v vročem, suhem poletju ni več nevarnosti peronospore, posmode, pa grozi druga glivična bolezen, oidij, t. j. siv prah, pepel, ki pokrije jagode. Proti oidiju je treba trte žveplati. Bolezni sta iz Amerike.

IV. *Bratva*. Na Veliki Šmaren ali Veliko Gospojno postavijo v goricah *klopotec*: na visokem drogu, sohi (rantí), s klíni, se v vetru vrtijo velike vetrnice (lopate) in debeli kiji (macljeki) na osi (gredelj) tolčejo ob tenko bukovo blanjó, desko, obešeno na okvir (grod, gater), da se daleč po hribih razlega. Košata metla uravnava klopotec, da vedno ujame sapo. Na grodu včasih plešejo figure (ded pa baba). Po ljudski veri klopotec izganja kače (strup, kislino) iz grozdja, ga mehča, v resnici pa le preganja klateže vrabce, škorce in kokoši, katerim je zadišalo mehko, zoreče jagodje (narečno: jagodjé). Toda kače gredo iz grozdja šele po Mihalovem, prej se torej ne sme zobati! Ponovno je treba trte opleti (konec avgusta, ko rast trte ponehava, vršičkajo, t. j. porežejo vrhove), požeti vmes visoko travo, da sonce lahko prodira do nizko višjih grozdkov, da se lahko rumenijo in plavijo. (Polverz »Drugi se plavi« v IV/1

je prekratek in bi se moral verjetno glasi: »Drugi pa se plavi«; veznik »pa« ravno prav nadomešča manjkajočo stopico in tudi ustreza za smiselno nasprotje oziroma dopolnjevanje barv grozdja.) Tudi čebele, ose in sršeni radi vzletajo pit napete jagode, zlasti v suši, ko so že sladke ko med.

Vinogradnik si pripravi sode (püčeli, lagvi, lagviči; nabijanje sodov veselo odmeva po vseh bregačah), zapari jih s kropom (s kropon' — sic!), zažvepla jih in si jih po vrsti zvali (skota) v hladne kleti, pivnice (na »vinske gantare«, gantnare). Kmalu (skoro) jih (je) bo polnil (puna). Pričenja se *bratva*, navadno po Terezijinem: pri nas nihče grozdja ne trga (trgatev), ker se to ne dá lahko, saj se jagode pri tem mečkajo in osujejo (zlasti šmarnica), tudi je les žilav in se prej začesne kot pretrga. Pri nas grozdje samo *režejo* (to delajo »berači«, »brači«, ne trgači!) z noži, pipci (sključeki, sključkači), rezniki, vinjeki ali z viničarskimi škarjami. Grozdje torej beremo; (s)podbirati je izraz, ki označuje branje po sortah oziroma prej zrelo ali nagnito — gnilo — posebej. *Bratva* je res velik dogodek, vesel domači praznik. Vse hiti v vrh (v vřhe), t. j. v gorice (v gor'co), prvotno pač v hrib, na grič, posajen z vinsko trto. Stari in mladi, deca in ženske so primerni za branje. V vrsti (zopet nekak jan!) gredo od trte do trte, režejo grozdje in ga mečejo v vedra (kandle), škafe, tudi košare: belo in rdečo žlahtnino (gutedl), grabasti rizling (rizlingar, rizlingar, graševina — najboljše vino!), pošip, poščip (šipon), ranino, kozji ses (cic) pa še vrsto žlahtnih sort, poleg tega še šmarnico, izabelo, kli(n)ton in druge samorodnice. Polne posode stresajo v brente (*püte*), ki jih nosijo krepki mladeniči in si v količek zarezujejo (= rovaš) število brent, ki jih odnesejo na krnico. Gospodar priganja berače, naj sčista beró in naj pridno pobirajo jagodje, češ da »iz jagod teče«. Zoblje pa lahko danes — kakor nikdar doslej do *bratve* — vsak, kolikor hoče. Otroci so mastni od sladkih jagod krog ust in po rokah. Tako imajo napete trebuščke (lampe, vampe), da se komaj pripogibljejo pri rezanju.

Jesensko sliko Prlekije prav lepo prikaže dvovrstičnica IV/4: Nekateri še berejo, drugi stiskajo (*prešajo*, pressen), tretji pa že mošt vozi domov (dumu). Ko je *bratva* končana, je treba »rozgi piti dati«: zadnji trti, na sepu, ki jo oberejo, poševno odrežejo rozgo, na štrcelj pa nataknejo jagode — da se trta napije za zaključek trgatve in za prihodnjo dobro letino. Svečan obred

— zato ga mora opraviti najbolj nedolžen človek, navadno pač otrok.

Bratva se zaključí z bogato pogostitvijo: z govadino, s prašičkom (projnikom, prolenkom), s puranom, gosjo ali raco, s poviticami, s pijačo. Poleg gostüvanja je to gotovo najbolj veseli čas: pesem, šala, smeh, muzika odmevajo iz koč po vrhovih, s hriba na hrib. Trte pa ostanejo osamele, le še kak paberek ali nedozorel martinščak bo privabil šolanje ali vrable v gorice.

V stiskalnici (na *preši*) je živahno vso noč. (Škoda, da je toliko izrazov za stiskanje grozdja privzetih iz nemščine!) Na velikem podu (hrastovi krnici, ležeči na pódvalih, hrastovih hlodih), kamor so bren-tači (piutarji) nasuli dišečega grozdja, ga stiskači (prešarji) najprej scepetajo z bosimi nogami (to se meščanskim opazovalkam zdi najbolj škoda). (Stranske stene krnice imenujejo plesta-morda kdaj pletene iz šibja.) Po novem ga tudi meljejo s stroji, kjer ga imajo mnogo, toda pravijo, da po železu rad ostane okus oz. od železa po-črni (tanin + železo). Nato ga zložijo lepo na sredo na kup, v *koš*, ki ga obdajo z leskovimi *obroč*i (namesto obročev ima novi način že izdelano ogrodje s pokončnimi la-tami - tudi to neradi uporabljajo, češ da ima mošt potem okus po železju, ki spaja ogrodje). (Na velikih novih stiskalnicah imajo hidravlične naprave.)

Koš je treba znati pravilno nasnovati, lepo v sredino pod drevo. Zato glavni prešar najprej spusti od srede prešanja navzdol pest (šako) zmečkanega grozdja na pod, bliže zadnji preslici. Okrog tega kupčka se da lepo napraviti enakomeren koš. Če je koš slabo pripravljen, se spelje, poklizne na stran in drevo ga neenakomerno in premalo stiska. Če je preveč koničast, se tudi rad magne na eno stran. Zato ga je pač treba lepo na široko, enakomerno nasipavati in phati z lesenimi bati, *pehi*.

Delo s košem je glavno opravilo prešanja: do osemkrat ga razdirajo, prela-gajo, prekopavajo in znova zlagajo (vkup devljejo). Motike, s katerimi razsekavajo stisnjeni kup grozdja, so spredaj odsekane, brez osti, da ne kvarijo poda. Če je koš gotov in je ostalo še kaj grozdja, ki ni šlo vanj, ga potisnejo v en kot in mu pravijo »Južek« ali »želar«, t. j. poleg velikega kupa, recimo »kmeta«, je ostal še kupček, polgruntar, »želar«. Prešarji včasih pri prelaganju v taktu tolčejo (ružijo) z moti-kami po podu (kot bi jabolka tolkli) — »zvonijo«, kar je znamenje, da jim manjka pijače, navadno žganice.

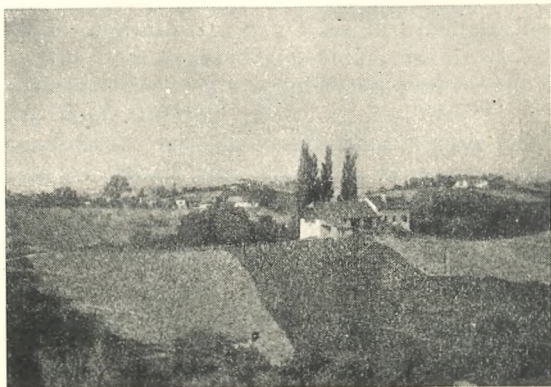
Koš so nekdam namesto z obroči iz leske omotavali z vrvjo, spleteno iz slame — *cihta* (Ziehtau). Od tod izvira izraz »pijan kak cihta«, ker se vrv — cihta pač navleče mošta (Baukart).

Na vrh obročev polože vrata (*dveri*), potem hlode (panjiče) navzkriž. Na zadnjega — *slame* — pritiska prešpanj. Nato začno otroci goniti kamen (*kamel*), velik kot mlin-ski kamen. Z vrtenjem kamna sučemo *vre-teno* (najboljše je iz hruškovega debbla; navojem ima vretenu pravijo jagode) in s tem nižamo ali višamo ogromno vodoravno deblo, drevo (*prešpanj*, Pressbaum), ki je navadno okrašeno z letnicami in številkami polov-njakov (sodov okr. 300 l). Pri tem si poma-gamo še s posebnimi počeznimi hlodiči, veri-gami (*rigli*, Riegel), ki jih po potrebi vti-kamo v škarnice (*preslice*) stiskalnice. V prednji in zadnji preslici se torej pomika gor in dol prešpanj, ki ga privija in odvija vreteno z *žmekom*, t. j. v vreteno vdelan kos lesa z notranjim navojem (Schnecke).

Drevo toliko časa nižamo in s tem stiskamo kup mezge, dokler se kamen, t. j. »vaga me *obesi*«, čemur pravijo tudi »ftič« — navadno je to proti jutru: drevo namreč z vso težo, obteženo še s prosto visečim težkim kamnom (ker se os vzdigne iz luknje), pritiska na koš. Takrat gredo prešarji, večinoma sami moški, jest, pit, šaliti se in plesat. Prešpanj pa ječi v noč, teža iztisne zadnjo solzo, kapljo iz jagod, da ostanejo le še tropine, peclji in peške.

Grozdje so baje nekdam osmukali, odstranili peclovje, da je bilo manj tanina, in sicer na mreži iz žice, na katero so nasuli grozdje in ga z leseno grebljico premikali (rebljanje, nem. reblen, Baukart). Tako grozdje potem ni bilo za v koš, ker bi uhajalo med obroči.

Mošt priteka skoz luknjo v krnici v veliko *kad* pod krnico: najprej počasi, potem vedno močneje kot curek sladke, mastne pi-jače. Po bakreni ali leseni cevki se zliva

skozi rešetko, ki preceja tropine in drugo nesnago. Iz kadi se naliva skozi *lakonco* (lakomnica, škof z bakrenim cevastim nastavkom za v sod — nastavek lakomno požira!) v sode ali pa kar naravnost v klet po gumijastih ceveh v sode. Pri sodih je spodnja luknja (za pipo) zadelana s *čepom* (čep je obdan z rogozo), gornja pa s *pilko* (od piti?).

Ose, čebele in sršeni podnevi v rojih obletavajo sladko vabo. Deca (pa tudi odrasli) s piškrčki segajo v globoko kad, poskušajo in ocenjujejo *nóvino*: sladek bo, kisel, močan.

Preša zahteva velik prostor in je draga reč in si je ne more omisliti vsak vinogradnik, ki ima nekaj *grabic* goric. (Grabica je leha, greda goric na strmem pobočju med odtočnima jarkoma.) Prešo ima le večji posestnik, zadruga, vsi drugi prešajo tu za plačilo ali odsluž.

Ko je mošt v sodih, se prične zadnji del vinogradnikovega dela v letu: kletarstvo (koliker strokovnjak mora biti preprost kmetič!) Mošt je močan in vre. Da ne raznese sodu jagnedovih dog, ne sme biti zamašen: treba je *fnošati* (dr. Kolarič: morda iz der Naschen-runde Holzdose?), t. j. odpirati veho (*pilko*, Spund, Propf, Loch), sicer se mošt vzdigne (rado gre vin) in premočno odteka. (Namesto ‚zapomni si‘ — tu manjka vejica — je narečno pravilno: ‚Zaponi, zapuni si!‘). Iz luknje na vrhu soda nenehno vre bela pena (*kapa*, čepica), luknjasta kot satjè (sétovje, set = sat, satovjè, Honigwaben) in močno dišeča, to je *vinski cvet* (za ‚diši‘ manjka vejica). Če ta izteče, je vino kislica: če (či) namreč nastane (nastane ni narečna oblika, pač pa grata, iz nem.) *šum* (*šüm*), je cvet ušel (vuša, vujša, vüša).

Kmet vsak dan gre v *klet* gledat, kako je s pijačo: prisluškuje vinskim duhovom, poskuša, mlaska (cmaka) z jezikom in drži kozarec proti luči. Tudi prijatelji, znanci, sosedi ga morajo poskušati, družini ga nese domov. Do Martinovega se mošt vleže, se umiri. Takrat ga krstijo. Ker še ni ‚na pipi‘, ga jemljejo ven s »šefom«, natego iz stekla ali domače tikvice. Še je malo kalen, pa bo že. S slatino imeniten brizganec! Z žvepljanjem in s pretakanjem se bo že zbistril. Če je prekisel, ga včasih umetno sladkajo. Ob sončnih letinah včasih tudi drugokrat zavre in je še za pusta bolj sladek in prijetno piten. Potem je treba vino po potrebi pretočiti, da *drože* ostanejo na dnu (iz drož žgejo droženko, iz tropin tropinovec). Potem se sod lahko »vdari na pipo«. Z dobrim, okusnim vinčkom je obilo poplačan trud v goricah. Nekaj se proda, da bo za davke, obleko in obutev družini, nekaj za delavce

(sicer, žal, ne najboljšega!), nekaj za sproti, za praznike, *štrjak*⁵ (okr. 140 l) v kotu pa se *zaveči*, zabije, »kača« se postavi nanj, da ga varje za posebne prilike v družini in žlahti: za gostüvanje, za botrino, birmo ali tudi smrt bolehnih starčkov.

V. *Kunec*. Pesnikove zaključne vrstice lepo povežejo dogajanje v naravi z dejanjem in nehanjem človeka: Veselo je bilo ob kopanju, toda zdaj (narečno prav: zaj!) je še bolj (za »moj« manjka vejica). Franček in (narečno prav bi bilo: no) Micika sta bila takrat (v jani) par, družno sta kopala. Prvič sta se videla. Zakaj ravno ti dve imeni? Ker sta Franček in Micika — po ljudskem reku — tako gotovo pri vsaki hiši — vsaj nekdanj sta bila! —, kot je samokolnica (tolige, kan-kole). Čeprav mlada si nista ugajala samo po zunanosti, po lepem licu, po šegavosti in veselosti, ampak sta se na tihem ocenila tudi kot dobra delavca, ki jih bodo starši veseli, pa naj je ta reven, ona pa bogata, ali pa narobe.

Dekle (*devčica*, devičica?, iz devka?, Pleterš. dečki in devke, ogr. Valj. Rad., je dandanes pač manj znan izraz, bolj puca, diklina, diklinca) in fant (*pajbar*, Bube, tudi čeh, čehak; vejica za »pajbar« je odveč!) sta včeraj sklenila zakonsko zvezo, zdaj sta mož (»moš« je očitna napaka, pisana pač po izgovoru) in žena. Pesnik poziva goričanca (na gostüvanji?): paj (paj = ti je izrazito mruopoljska oblika za ‚pje‘, pred tem vzklikom, medmetom, manjka vejica), prinesi mošta, da jima vsi nazdravimo in spijemo do dna.

Ponavljjam: Peter Skuhala ni priznan slovenski pesnik, toda nihče med našimi vrhovi ni s tako lepimi, pesniškimi podobami okitil strokovnega izrazja⁶ in ovekovečil vinogradniškega dela v celoti.

OPOMBE

1. *Popenke*. Po mruopoljskem ali panonsko-slovenskem narečju zložil Peter Skuhala, duhovnik nemškega viteškega reda in župnik velikonedeljski v pokoju, 1907, Samozaložba, Tisk tiskarne sv. Cirila v Mariboru. Uvod ‚Iz naroda za narod‘ napisal Janez Ev. Kociper, kaplan ljutomerski.

Besedilo pesmi s pesnikovimi opombami vred je tu ponatisnjeno v celoti in brez sprememb (jezikovne napake, knjižne oblike v narečnem tekstu, nedosledna raba ločil, velike začetnice verzov, pomišljaji sredi vrstic!), le naglase sem dodal sam, in to zaradi pravilnega branja, prav tako sem opremil naslove z rimskimi, kitice pa z arabskimi številkami zaradi študijskega obravnavanja besedila. Za številke pesnikovih pripomb sem vzel enkratni vrstni red, ne pa po straneh v zbirki. — 2. Po strokovni plati je članek pregledal in popravil fitopatolog inž. *Janežič Franjo*, univ. prof. v Ljubljani. — 3. *Popevko* je na mojo željo v ljudskem dubu priridel za zborno petje prireditelj koroških narodnih pesmi prof. *Luka Kramolc*. — 4. Jezikovno, zlasti narečno stran članka je izboljšal in dopolnil dr. *Rudolf Kolarič*, univ. prof. v Ljubljani. — 5. Vinske mere: lagev (okr. 2000 l) je že manj znan izraz, štrtinjak (nemški Startin je od naše besede), četrtnjak (10 veder, 566 l), polovnjak (5 veder), št(i)rnjak (1/4 štrtinjaka), po Pleteršniku. — 6. Bralcem bom hvaležen za ev. popravke in dopolnitve vinogradniškega izrazja iz vzhodne Stajerske.

ARHIV POVELJSTVA ARMADNE SKUPINE MARSALA SVETOZARJA BOROEVICA

Med bogatimi zbirkami Državnega arhiva LRS v Ljubljani, ki je nedavno praznoval desetletnico svojega obstoja, je tudi srednje debel sveženj spisov, zemljevidov in risb, ki predstavlja drobec nekdanje registrature pri poveljstvu armadne skupine avstrijskega maršala Svetozarja Boroeviča¹ iz časa prve svetovne vojne (1916—1918).

Ko se je zamajala oktobra 1918 avstrijska fronta v Italiji in je nastopil razkroj Boroevičevih armad, se je začel splošen umik čet iz Benečije. Mase so se valile v zaledje in skušale peš, na konjih, na vozovih in po železnici uiti zasledujočim sovražnikom ter priti čim prej domov. Tudi poveljstva soške in šeste armade ter armadne skupine Boroeviča so hitela, da spravijo svoje stvari na varno. Poveljstvo soške armade je odšlo 3. novembra 1918 v Ljubljano in je tam prenehalo s svojim delom 14. novembra. 8. novembra je ustavilo svoje delovanje poveljstvo armadne skupine maršala Boroeviča, 18. nov. pa komanda 6. armade v Celovcu.² Ni še pojasnjeno, kako je prišel vlak s »prtljago« generala Boroeviča in registraturo poveljstva njegove armadne skupine na gorenjsko progo. Dejstvo pa je, da so ga ustavili okoli 10. novembra (dneva ni mogoče točno ugotoviti) na kranjskem kolodvoru. Ako upošteevamo razpoloženje sestradanih in slabo oblečenih vojakov in civilnega prebivalstva ob prevratu, se ne bomo čudili, da so se polastili živil, pa tudi zasebne imovine maršala Boroeviča (pohišтва, obleke, posodja, pribora, vozil in dr.). Boroevič se je pozneje zanimal za usodo svoje »prtljage« in dr. Janko Brejc, tedanji predsednik Narodne vlade Slovenije, je dal baje izvesti preiskavo. Morda pridejo kdaj ti spisi še na dan, ko bodo na razpolago za proučevanje tudi tiste arhivalije, ki so že dlje časa vskladiščene na raznih krajih v Ljubljani. Zaenkrat se morem sklicevati le na trditve dr. Brejca v spominskem zborniku »Slovenci v desetletju 1918—1928«, ki pa pravno niso precizne: »Preiskava je ugotovila, da je bila Boroeviču prtljaga res odvzeta, toda slovenski državni organi tega niso storili. Domnevno so bili to organi Narodnih svetov ali Narodnih straž. Možno je tudi, da so mu jo zaplenili ob splošni zmešnjavi tik za fronto docela neodgovorni elementi.«³ Značilno pa je, da je dal dr. Brejc Boroeviču, ki se je naselil v Celovcu in je tam umrl l. 1920, podporo na račun odškodnine za odvzeto »prtljago«.

V enem izmed železniških voz je bila zložena registratura poveljstva armadne skupine. Zanj ni bilo zanimanja. Spise so zmetali z voza kar med železniške tire. Morda so upali najti še kaj drugega. O vsem tem je moral izvedeti tudi kranjski dekan, znani zgodovinar in nekdanji arhivar in urednik »Izvestij Muzejskega društva za Kranjsko«, Anton Koblar. Poslal je hlapca Poldeta na postajo z vozom in mu naročil, naj prepelje vsó registraturo v župnišče. Kolikor se morem spomniti, je naložil s spisi 7 voz. Dekan je dal začasno zložiti spise na tla v veliki sobi v 1. nadstropju, kjer je krasila siene značilna tapeta iz konca XVIII. stoletja.⁴ Nameraval je obogatiti z opisanim važnim zgodovinskim gradivom zbirke arhiva pri Narodnem muzeju v Ljubljani. Toda prišlo je drugače. Dr. Brejc je sporočil Koblarju, da bo prišlo vojaštvo po omenjene spise in jih prepeljalo

v Zagreb. Zakaj dr. Brejc ni dovolil, da prevzame Narodni muzej v Ljubljani registraturo poveljstva armadne skupine Boroevič, mi ni znano. Morda je tako odločila vojaška oblast.

Ko pa so vojaki naložili fascikle na avto, sem bil prepričan, da ni ostalo ničesar več v Kranju. L. 1941 se je izkazalo drugače. Tedaj je izpraznila nemška policija ves arhivski prostor v kranjskem župnišču. Srednjeveški kodeksi neprecenljive vrednosti in vsi drugi spisi in knjige so bili ogroženi. Le z odločnim in vztrajnim sodelovanjem tov. prof. Franceta Fistra ter tov. Albina Lebra in Gregorja Jelenca je uspelo spraviti zbirke kranjskega župnišča na varno. Pri popisu pa je prišel na dan tudi sveženj spisov, zemljevidov in risb, ki so ga l. 1919 ob prevozu v Zagreb najbrž pozabili vojaki. O usodi ostalega arhiva poveljstva armadne skupine Boroevič, ki ga je menda prevzel Vojni arhiv v Zagrebu, mi ni nič znanega.

Moj namen je skromen. Nekako ob štiridesetletnici opisanih dogodkov želim opozoriti na nekatere spise v fascikli, ki je ohranjen. Na tem mestu pa ne nameravam kritično pretehtati vsebino aktov, še manj izčrpati snov. Za vojaškega strokovnjaka zlasti topniške in letalske stroke utegne ostati kakšna zanimiva podrobnost, vendar dvomim, če bo bralec izvedel kaj bistveno novega.

Ohranjeni spisi niso več v prvotnem redu, ker se nanašajo na razna leta in različne zadeve. Morda so ležali kot pozabljeni drobci na tleh in jih je naknadno nekdo zložil in povezal.

Po časovnem redu je najstarejši sestavni del fascikla fotografija, ki predstavlja *topniški boj* pri Gorici dne 1. novembra 1916. Spisi začno šele v dobi po 23. avgustu 1917, ko je predpisalo vrhovno poveljstvo avstrijskih čet, da se oblikujeta prva in druga soška armada, gen. polkovnik Boroevič s svojim štabom v Postojni pa prejme položaj poveljnika armadne skupine. Vodja 1. soške armade je postal gen. polkovnik Vaclav baron Wurm, njegov šef gen. štaba pa polkovnik Teodor Körner pl. Siegringen, sedanjí predsednik avstrijske zvezne republike. Za poveljnika 2. soške armade so postavili gen. pehote Ivana pl. Henriqueza, za njegovega šefa gen. štaba pa polkovnika Henrika barona Salis-Samaden.⁵

Ta armada je imela v 11. soški bitki med drugim svoje položaje tudi na *Banjski planoti*, kjer je prišlo avgusta 1917 do občutne krize avstrijske fronte. O tem poročava vrsta spisov našega fascikla, ki tvorijo neko enoto: FML Ludvik Goiginger, poveljnik 73. pehotne divizije, predlaga poveljstvu 2. soške armade (25. sept. 1917) poročilo 10. gorske brigade o bojih na Banjski planoti od 22. avgusta do 14. septembra in zahteva, da se preišče, koliko je utemeljena trditev omenjene brigade, da je njej podrejeno topništvo v bojih na omenjeni planoti odpovedalo. Poveljnika artilerije (podpolkovnik Viktor van Goethem in nadporočnik inž. Jurij Krzemien) sta priložila obrambne spise, ki prikazujejo paničen umik Avstrijcev proti Cepovanu.⁶

Po italijanskem načrtu naj bi se polastila 2. armada pod gen. Ludvikom Capellom Banjščic in nato zasedla Tolmin in Trnovski gozd. Glavni napad se je moral vršiti na odseku Soče med Desklami in Selom, kjer je bilo levo krilo

avstrijskega XV. in desno XXIV. korpusa. Na tem kraškem ozemlju so bile avstrijske obrambne naprave zelo skromne; manjkalo je tudi pitne vode in potov. Poveljstvo 10. gorske brigade se je pozneje čudilo, da čete niso pripravile nikakih položajev na planoti n. pr. na hrbtu Kolka, ki je bil tako prikladen po prirodi. Viktor van Goethem, ki je došel sredi junija 1917 s severnega bojišča na soško fronto, je skušal urediti topniško obrambo na odseku med Desklami in Logi. Postavil je dve skupini za zaporni ogenj, ki sta bili podrejeni 41. in 42. strelski brigadi ter eno skupino za borbo v daljavo s težkimi baterijami, ki jih je postavil na planoto vzhodno od Jeleneka in Lohke. Baterije so si morale same urediti položaje in zavetje za vojake in živali. Posebno slabo je kazalo za konje, ki jim je manjkalo krme in hlevov. Zaradi deževnega in mrzlega vremena je poginilo v kratkem okrog 300 konj. To je moralo postati usodno za topništvo, ko se je pokazala nujna potreba premestiti baterije drugam.

Po poročilu van Goethema se je pričela 11. soka bitka 17. avgusta s silnim topniškim ognjem italijanske artilerije, ki je zdaleka presejala avstrijsko. Učinek je krepila uporaba bojnih plinov in letalski napadi, ki so prisilili že 11. avgusta poveljstvo XXIV. korpusa, da se je preselilo iz Cepovana v Lokve, nekaj dni pozneje še XV. korpusa, ki je preneslo svoj sedež iz Podmelca v Hudo južino. Po spretnih pripravah, pri katerih je sodeloval prebegli češki častnik, je uspelo Italijanom 19. avgusta prestopiti Sočo in predreti skozi avstrijsko fronto med Ročinjem in Avčami. 42. avstrijska strelska brigada je bila povečini uničena. Njej podrejena topniška skupina za zaporni ogenj je prenehala delovati. Avstrijske čete so bile potisnjene na črto Morsko—Vrh. Drugi dan (20. avgusta) so morali umakniti še skupino, ki je zapirala pot v dolino potoka Avščka na črti Avče—Frata. Enote, ki so utrpelne močne izgube, so skušale urediti nov obrambni položaj na črti: Morsko—Kuk—Levpa—Široka Njiva—Log. Istočasno je prejel van Goethem ukaz, naj takoj umakne svoje težke baterije na primerne nove položaje. Premestitev pa je smatral za nemožno, ker ni imel dovolj konj na razpolago in še ti so bili popolnoma oslabei. Tudi je bila Jelenekova dolina stalno zastrta s strupenimi plini. Zato je van Goethem naročil, naj vztrajajo baterije na svojih položajih in posegajo še dalje v boje pehote. Toda kmalu je bila večina topov zadeta in uničena. Do vasi Lohka je mogel spraviti le še dva topa. Ker je bila vsa okolica zakrita v oblak dima in prahu, so učinkovali optični signali le v neposredni bližini. Tudi z zaledjem je bila prekinjena vsaka zveza. V tej zmedi so mnoge baterije same razstrelile ali kar zapustile svoje topove. Pri tem je bil izgubljen tudi pretežni del telefonskega materiala. Tako je bilo avstrijsko topništvo skoraj docela izločeno. Po cesti iz Cepovana pa ni mogel dobiti poveljnik artilerije novih baterij zaradi premočnega prometa.

Zato je uspel Italijanom prodor na planoto Banjščic, kajti že 21. avgusta se je pričela majati nova obrambna črta avstrijske pehote. Po močni topniški pripravi je napadla italijanska pehota in dospela na Kuk. Avstrijske čete so se umaknile proti Jeleneku. Prišlo je do bojev na terenu med Vrhom in Humarji. Kritičen položaj je postal še bolj občuten, ker se je raz-

širila vest, da so prodrli Italijani tudi severno od Levpe in da gredo proti Kalu.

Nato je poslalo armadno poveljstvo na pomoč 73. pehotno divizijo pod Ludvikom Goigingerjem, ni ji pa dalo na razpolago tovornih avtov, da bi dospela hitreje in morda še pravočasno na bojišče. Zato so izgubili Avstrijci naslednji dan (22. avgusta) popoldne še Jelenek. Prvi bataljoni 73. peh. divizije (10. gorske brigade) so posegli šele ponoči v boj in vrgli s protinapadom nasprotnika z vrha Kolka. Položaj na planoti je bil izredno kritičen. Pehota v prednjih vrstah skrušena, demoralizirana, brez odpornosti in brez rezerv. Artilerije dejansko ni bilo. Večji del topov je izgubila, ostanek se je umikal, pa ni imel municije, ne opazovalcev, ne zvez. Ves poveljevalni in obveščevalni ustroj ni več učinkoval, tako da niti čete niti njihovi poveljniki niso bili dovolj orientirani o lastnem položaju in položaju sosednjih skupin. 10. gorska brigada, ki je zasedla najprej vzpetosti vzhodno od Humarjev in Lohke in nato zamenjala izmučeno moštvo na Kolku, je bila navezana baje le na ročne granate in strojne puške, ker je delovanje avstrijskega topništva skoraj popolnoma prenehalo.

Ko pa je bila še sredina 106. črnovojniške pehotne divizije pri Rutarščah prebita, so se prenesli boji že na črto Vodice—Dragovice. Zato so bili zvečer pri generalnem štabu v Postojni močno potrti. Ker je obvladovalo italijansko topništvo bojni prostor popolnoma, bi ne bilo mogoče preprečiti poraza, če se posreči Italijanom premagati še čete 73. pehotne divizije. Zato se je odločil Boroevič še isti večer, da opusti položaje na planoti Banjščic Sv. Duha ter umakne čete na neko črto, ki bi potekala od Sv. Gabrijela po severnem robu Trnovskega gozda na vzhodni rob Cepovanske doline, odtod pa po črti Špilenca—Koren—Hoje—Log.

Naslednji dan (23. avgusta) ob 9. uri dopoldne je bilo izdano povelje za umik, ki naj bi ga izvršili ponoči od 23. na 24. avgust. Goiginger pa ni presojal položaja tako pesimistično. Sklenil je, da se umakne zaenkrat le do črte Log—Mešnjak—Hoje—jugozahodno od Kala—Vrhovec—Madoni—Zagorje—Sv. Gabrijel. Umik črt in materiala preko Cepovanske doline bi utegnil imeti katastrofalne posledice. Ze ukaz o umiku do Cepovanske doline je zelo slabo vplival na razpoloženje vojakov, ker so sklepali iz tega, da so bile čete nekje drugod poražene. Ko je dospelo povelje za umik, so baterije po poročilu 10. gorske brigade deloma razstrelile svoje topove, deloma popustile in zbežale. Pehota je opazila zahodno od Humarjev 10 topov, ki jih je pustilo moštvo, dasi Italijani še niso prišli do tja in bi jih mogli odpeljati do časa predpisane umika. Pešci so skušali razstreliti omenjene topove z ročnimi granatami, pa jim ni uspelo. V bližini Vrhovca je stalo tudi 10 topov, ki jih je pustila artilerija na cedilu. Te je spravila pehota na varno. Pehota je zasedla ponoči nove položaje, ki so bili zgoraj omenjeni, ki pa sprva niso nudili potrebnega kritja. Se v teku 24. avgusta je baje zvelkela pehota nekaj topov in mnogo municijskih in trenskih voz kljub močnemu sovražnikovem topniškemu ognju za fronto. Obravnavana poročila kažejo, da je utrpela avstrijska artilerija ogromne izgube na topovih in materialu, ker je deloma razstrelila deloma zapustila topove, ko se je bila lastna pehota še v prednjih vrstah. Ob umiku so po-

vzročile topniške in trenske kolone silen zastoj na edini cesti proti vzhodu. Poveljstvo 10. gorske brigade je tožilo, da artilerija od 24. do 27. avgusta ni nudila pehoti nikakršne podpore. Za razpoloženje pri topništvu je bilo značilno vprašanje nekega poveljnika baterije dne 25. avgusta, ali sme razstreliti svoje topove, ker je menil zaradi pomanjkljivega opazovanja, da je postal njegov položaj nevzdržen. Posebno težko je bilo, da je obstreljevala artilerija kljub po-

novnim opozorilom in danim znakom večkrat lastno pehoto in ji baje povzročala težje izgube kot nasprotniku tako, da je bil 26. avgusta brigadir prisiljen ustaviti streljanje baterij.

Van Goethem se je skliceval na povelje divizije, da morajo vse baterije takoj nazaj v prostor severno od ceste Podlešče—Cepovan. Kolikor pa bi jih ne mogli premestiti, morajo topove, municijo in drugo bojno orodje, ki ga puste, brezpogojno uničiti ali napraviti nerabno.

Položaji avstrijskih čet na Banjški planoti od 19. do 27. avgusta 1917
(po knjigi: Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918, VI. B., priloga 19)

Ukaz o umiku je imel za posledico brezupno zmedo pri artileriji, ki je pripadala raznim skupinam in divizijam. Premikanje na edini cesti, ki je bila zamašena že od prej, je povzročilo še večje težkoče, kar je vplivalo tja do pehotnih položajev na fronti. Mnoge baterije so stale še 24. avgusta na svojih prejšnjih mestih. Zmedo označuje že dejstvo, da so potrebovali pešci od Lokovca do Čepovana štiri in še več ur. Znaki paničnega bega so bili opazni še več dni po omenjenem umiku v Čepovanski dolini. Van Goethem je zatrjeval, da so odpovedala v dneh 23.—24. avgusta vsa višja poveljstva. Pomagal si je sam in sestavil neko topniško skupino, s katero je posegel 25. avgusta v boj. Res pa ni manjkalo kratkih strellov, ker ni imel izvidnikov in opazovalcev. Upoštevati se mora tudi dejstvo, da so oddali nekateri topovi že preko 12.000 strellov in razprševali izstrelke preko 600 m. Nadporočnik Krzemič, ki je tudi zagovarjal delovanje artilerije, pa je trdil, da mu je pomagala pehota samo enkrat pri reševanju topov, da pa so v mraku izginili pešci, potem ko so se polastili konserv in kruha, ki je bil v nahrbtnikih na topovih. Pehota mu je odrekla pomoč tudi pri donšanju municije za topove. Zagato na cesti proti vzhodu je povečal nek 30,5 cm možnar, ki mu je počila os in je običal sredi pota.

Pri nadaljnjih napadih na novo obrambno črto Italijani niso dosegli zaželenega dokončnega cilja. 27. avgusta je bila avstrijska artilerija že bolje urejena, vendar je bilo njeno streljanje baje še tako nezanesljivo, da niso upale čete izvesti protinapad. Kriza na Banjski planoti pa je bila premagana.⁷

V »Zbranih poročilih o uporabi bojnih plinov v borbi« je iz časa 11. soške bitke pod točko 1. izvleček Boroevičevega poročila vrhovnemu poveljstvu o streljanju Italijanov s plinom, ki zaključuje s povzetkom, da je bil potek borb na avstrijski strani resno ogrožen zaradi obstreljevanja z bojnimi plini samo v enem primeru.⁸ Drugače se glasi poročilo iz jesenske ofenzive (oktobra 1917),⁹ ko so posegle nemške čete na soško bojišče in izvedle 24. oktobra v Bovški kotlini močan napad s plinometi. Nemški poveljnik zatrjuje v svojem poročilu pod t. 8, da je bil učinek strahoten. V globeli so našli vso posadko (500—600 mož) mrtvo. Iz lege mrtvecev so skleпали, da je nastopila smrt nenadoma. Našli so tudi poginule konje, pse in podgane.¹⁰ Enako je opisal Iv. Matičič¹¹ dogodek pri Bovcu: »Vse je bilo črno, zeleno, sežgano od nemškega plina«.

Po prelomu pri Bovcu in Tolminu so se umaknili Italijani do reke Piave, kjer je končal avstrijski pohod.¹² Na bregovih reke sta ostali armadi in se preurejali. Na avstrijski strani so uknili 26. decembra 1917 poveljstvo 2. soške armade. Gen. polkovnik baron Wurm s polkovnikom Körnerjem kot šefom gen. štaba je združil kot »Soško armado« vse enote dotedanje armadne skupine Boroevič pod seboj. 11. januarja 1918 pa je prevzel gen. polkovnik Boroevič s polkovnikom Antonom pl. Pitreichom kot šefom gen. štaba vodstvo armadne skupine, ki sta jo tvorili soška in 14. nemška armada. Ker so pa kmalu nato nemške čete odšle, je stopila na mesto 14. nemške armade novo postavljena 6. armada pod gen. polkovnikom nadvojvodom Jožefom. Da bi mu olajšali podrediv teč pod Boroeviča, so podelili 1. februarja

1918 Boroeviču čin maršala. Vendar nadv. Jožef ni ostal do konca vojne podrejen. Ko je moral odstopiti 15. julija maršal Konrad pl. Hötendorf, je stopil na njegovo mesto nadv. Jožef. Poveljstvo 6. armade pa je dobil Alojzij knez Schönburg-Hartenstein, njegov šef gen. štaba pa je postal Viktor Lorx pl. Ruzskin. Pod poveljstvom armadne skupine Boroevič so bile, kakor se da iz spisov obravnavanega fascikla posneti: Soška in 6. armada ter poveljstvi pripadajočih etapnih ozemelj. Poveljstvo armadne skupine pa je imelo poleg generalštabnega še oddelek za civilno upravo.¹³

Preosnova pehote v vojaški oddelek z različnim orožjem je hitreje napredovala. Pehotni polki so dobili poleg pehotnih bataljonov, telefonskega voda, tehnične kompanije, voda s pehotnimi topovi tudi posebne *strojniške* bataljone oziroma kompanije.¹⁴ Potrošnja strojnih pušk je silno rasla. Uporabljali so razne sisteme: Schwarzlose, Bergmann in italijanske Fiat. V začetku marca 1918 je prosil 63. pešpolk za popolno novo opremo svoje kompanije s strojnimi puškami, ker je izgubila v 12. soški bitki razen 4 vse strojnice. Značilno je bilo, da je moralo odobriti vrhovno poveljstvo, da so smeli polki razstaviti strojne puške, ki so postale nerabne, in obdržati za rezervo tiste dele, ki so bili še porabni. Posebno težavna je bila obramba pred sovražnimi letali s pomočjo strojnih pušk, odkar je odšlo nemško protiletalsko topništvo, ker je manjkalo posebnih vizirjev in specialne municije. V tem pogledu so bili nasprotniki mnogo bolj opremljeni. Na angleškem letalu, ki so ga zajeli Avstrijci septembra 1918, so ugotovili dvoje vrst strojnih pušk: sistema Maxim in Lewis ter specialno fosforno municijo. V posebnem poročilu so opisali strojnice, patrone in njihovo učinkovanje. O pomenu strojniških čet priča tudi ponovni ukaz vojnega ministrstva (24. julija 1918), da morajo uvrstiti najboljše moštvo najprej v strojniške čete, potem pridejo šele na vrsto ostale pohodne (Marsch-) formacije.¹⁵

Zaradi pomanjkanja krme in konj je bila usoda *konjenice* zapečatená. Konji so morali biti rezervirani za topništvo. Kljub vsem poskusom, rešiti vsaj del konjenice, je avstrijska konjenica izgubila s pozorišča.¹⁶ Marca 1918 so dodelili konjeniške oddelke (eskadrone) posameznim pehotnim divizijam (brigadam) soške in 6. armade. Kmalu pa se je izkazalo, da ustreza po svoji borbeni vrednosti ena konjeniška divizija peš komaj eni pehotni brigadi. Zato je naročil Boroevič junija 1918 obema armadnima poveljnikoma, naj skrbita, da postanejo kavalerijske divizije s temeljito vežbo čim prej enakovredne pehotnim divizijam v napadu, obrambi in izgradnji položajev. Predvsem morajo skrbeti za primerno izobraževanje konjeniških častnikov. Boroevič ne bo trpel averzije velikega dela kavalerijskih častnikov zoper čisto pehotno vežbanje. Konjeniške divizije naj nato kmalu opremijo s strojnimi puškami, drugimi posebnimi bojnimi sredstvi in po možnosti tudi s topovi, kakor jih imajo pehotne divizije. Cilj naj bo, da bi prišla borbena moč teh čet čim hitreje v sklad z ostalimi rodovi vojske.¹⁷

Do večjih reform je prišlo tudi pri *topništvu*. Trdnjavski artileriji je pripadla vloga težkega topništva na bojnem polju. Pomen trdnjav samih pa je v teku prve svetovne vojne močno nazadoval. Ker so želeli sedaj težko artilerijo

uporabljati v bitkah, so nadomestili stari naziv »irrdnjavskega topništva« z imenom »težke artilerije«. ¹⁸ Zato najdemo v našem fasciklu vrsto spisov, ki obravnavajo formiranje polkov težkega topništva v območju armadne skupine Boroević, preglednice specialnih topov od 15 do 42 cm, predpise za znake omenjenih polkov in razne premestitve. ¹⁹ Proizvodnja težkih topov pa ni bila kos potrebam armad. 29. julija 1918 prosi Boroević vrhovno poveljstvo, da bi smel obdržati oddelek težkega topništva, ki ga zahteva zase nadvojvoda Jožef. Pri soški armadi je prišel na 4 lahke topove komaj 1 srednje težek top. ²⁰ Na italijanski fronti so občutile avstrijske čete nasprotnikovo premoč glede minometov. Čeprav so jih dobile v teku leta 1917 nekaj več, so bile to vendar le priprave z majhnim doimetom (800—1400 m). ²¹ V nekem nedatiranem spisu toži 6. armada, da potrebuje izdatno število težkih minometov, ki bi učinkovali na razdaljo preko 2400 m. Dotlej je imel vsak korpus le 4 takšne. Zdaj so jim poslali iz vojnega plena italijanske 24 cm minomete. ²² Posebno važno je postalo za artilerijo topniško merjenje (Artilleriemesswesen), da se ugotovi položaj nasprotnikovih baterij. Boroević je opozoril 7. marca 1918 obe armadi, naj otežkočita vsako sovražnikovo delovanje, ki ima takšen namen, ker je uničila nasprotnikova artilerija že nekaj kratov avstrijske topove. ²³ Risba francoskega modela tankovskega voza je edina sled o tej novi vrsti orožja, ki pa na italijanskem bojišču ni prišla do veljave.

Kot bojni plini za granate in mine so prišli na avstrijski strani »zeleni — modri — rumeni križ« (tako so jih imenovali po zunanjih znakih) v poštev. Boroevića je skrbelo že marca 1918, ali se ohrani učinkovitost granat, ki so polnjene z bojnimi plini, dlje časa. ²⁴ Praktično je prišlo v večji meri do uporabe bojnega plina »zeleni križ«, drugega je poslalo nemško poveljstvo šele v začetku junija in ga niso mogli več uporabiti pri ofenzivi, ki se je začela 15. junija. Zadnjega pa tedaj Nemci vobče niso hoteli dobaviti. Ob neuspeli junijski ofenzivi baje avstrijski bojni plin ni prida učinkoval, ker se je zaradi daljšega vskladiščenja že razkrojil. To so baje ugotovili pozneje pri poskusnem streljanju, ki so ga priredili pri Boroevićevem armadnem poveljstvu proti mačkam in psom; tem menda bojni plin ni škodoval. ²⁵ O večjem komparativnem plinskem streljanju z različnimi vrstami plinskih granat pri poveljstvu soške armade poroča spis z dne 24. avgusta 1918. ²⁶ Še septembra i. l. obvešča vrhovno poveljstvo Boroevića strogo zaupno, da plina »rumeni križ« ne morejo izdelovati v državi, ker še ni toliko napredovala avstrijska industrija, da pa dobavljajo Nemci mesečno 35 ton omenjenega bojnega plina, kar zadošča za 35.000 granat. ²⁷

Avstrijsko bojno letalstvo se ni moglo dovolj razviti, še manj dohiteti razmah nasprotnikovih letalskih sil. Iz dneva v dan so te postale številčno močnejše. Imele so tudi boljše priprave. ²⁸ O tem priča tudi brošura v našem fasciklu, ki kaže vrste letal na italijanskem bojišču: francoske tipe (Farman, Caudron, Morane), angleške (Nieuport), italijanske (Caproni) in avstrijsko-nemške (Lloyd, Fokker, Lohner, Brandenburger). ²⁹ Vrsta spisov priča, kako malo učinkovito je bilo obstreljevanje nasprotnikovih letal po avstrijskih četah. ³⁰ Bolj zanimiv je le

Stanje položajev pri Gorici 1. novembra 1916 ob 6. uri zjutraj. Posneto s Sv. Gabrijela, kota 646 m

ukaz avstrijskega vrhovnega poveljstva 6. armadi, ki ga je prejel Borojevič 4. marca 1918, naj izvede bombni napad na Abano Bagni (znamenito kopaljšče, 6 km jugozahodno od Padove), kjer je bilo italijansko, francosko in angleško vrhovno poveljstvo.³¹

Za zdravstvene razmere v obalnem delu Benečije, v Makedoniji in Albaniji je pomemben vir deloma nepopolni zapisnik zborovanja vodilnih vojaških zdravnikov iz začetka l. 1918, ki opisuje velike težave pri pobijanju malarije. Prvo točko dnevnega reda so tvorile izkušnje zdravnikov pri uporabi kinina kot profilaktičnega sredstva, ki ga je bilo vedno teže dobiti. Drugi del obravnave so bila mehanična zaščitna sredstva, končno so sklepali o organizatornih ukrepih, ki naj bi preprečili nadaljnje širjenje te bolezni.³² Pri soški armadi je terjala malarija precej žrtev; avgusta 1918 se je razširila še griza pri mnogih divizijah, da je zbolelo dnevno okoli 70 mož, kar je bilo pa delno tudi posledica pomanjkanja hrane.³³

Avstrijsko vrhovno vodstvo je želelo pri nameravani veliki ofenzivi uporabiti nov način bojne taktike, ki so ga baje izdelali in preizkusili Nemci. Tako so upali prebiti fronto Italijanov in njihovih zaveznikov na Piavi in priversti do premičnega načina bojevanja.³⁴ Februarja in marca 1918 so priredili poseben tečaj za višje častnike, zlasti za komandante polkov, v vasi Passariano, 4 km jugovzhodno od Codroipa, kjer se je oktobra 1797 preliminarno pogajal general Napoleon Bonaparte z avstrijskim zastopnikom glede sklepanja znanega kampoformijskega miru. Kako pomemben je bil omenjeni tečaj, je razvidno iz dejstev, da je bila za vežbanje novih taktičnih načel na razpolago cela divizija (44. strelska). Vrsta spisov v našem fasciklu pa kaže, da je predvidevalo vodstvo tečaja tudi drugačne faze v razvoju dogodkov na bojišču. Zato so dali udeležencem podrobna navodila za primer: 1. da je potrebno preiti od premičnega načina bojevanja na pozicijski, 2. če so ugotovljeni znaki, da pripravlja sovražnik ofenzivo, 3. če je začetek sovražnikove ofenzive le še vprašanje nekaj dni, 4. če se je začela bitka, 5. če se stopnjuje jakost bitke, 6. če je sovražna pehota po artilerijski pripravi vdrla v avstrijske prednje postojanke, 7. če je bil sovražni napad odbit in je bilo treba izvesti protinapad.³⁵

Novi načini bojevanja, ki so jih morale vežbati čete, bi dosegli uspeh kvečjemu, če bi Avstrijci presenetili sovražnika in bi zaradi tega ostali sovražnikovi vojaki na prostorih, ki jih je obvladovalo napadalno topništvo. Toda priprave avstrijske junijske ofenzive so bile pravočasno izdane.³⁶ Sovražne čete so se umaknile pred pričetkom topniškega ognja v zadnje črte in čakale na napad avstrijske pehote, ki si je morala šele priboriti prehod čez naraslo Piavo. Zato je bila ta največja ofenziva avstrogrske armade odbita, njene glavne sile razbite.³⁷

Na tečaju v Passarianu je predaval o obveščevalni službi pri armadnih poveljstvih Feliks Tomašovič, stotnik pri gen. štabu.³⁸ Iz »zaupnega« referata, ki se je ohranil v našem fasciklu, se da posneti, da sta zbirali obe armadi gradivo iz opazovanj in prijav čet, balonskih in letalskih opazovalcev, iz izjav ujetnikov, iz zaplenjenih spisov, letalskih fotografij in poročil telefonskih prisluškovalnih postaj. Za posebno

tajnost je smatral referent prisluškovanje radijskih oddaj (Radioabhorchdienst). Pozval je udeležence tečaja, naj o tem ne govorijo in tudi ne dovolijo, da bi govoril kdo drug o predmetu. Trdil je, da dešifrirajo vse sovražnikove radijske brzojavke kljub raznim težavam, zlasti uporabi tajnih znamenj. Menil je, da sovražnik niti ne sluti, da prejmejo Avstrijci vsako poročilo, ki ga odda italijanska komanda, ki razpolaga z radijsko postajo, istočasno s tistim italijanskim poveljstvom, kateremu je bilo namenjeno. Izredno je baje koristila ta panoga obveščevalne službe ob avstrijskem prodiranju v Benečijo, ko so se vsak dan oglašale umikajoče se italijanske komande, sporočale svoj položaj in navajale svoje čete. S tem so baje izvedeli Avstrijci o poskusu Italijanov, da bi se ustavili ob Tilmentu, in o razvrstitvi njihovih divizij. Izvedeli so tudi, kdaj so dospele prve antantne pomožne čete v Italijo.

Predstavnik obveščevalne službe je tudi ocenil iz lastne izkušnje pomen posameznih virov. Trdil je, da s pomočjo zaupnikov Avstrijci niso mogli dosti izvedeti in da nič ne kaže, da bi pridobili na ta način kaj bistvenega gradiva.³⁹ Najvažnejše so postale izjave vojnih ujetnikov. Ti so morali prehoditi pravcati križev pot, ker so jih ponovno zasliševali pa tudi prisluškovali njihovim pogovorom. Ujetniki so dajali redno najboljše in najbolj zanesljiva obvestila.⁴⁰ O italijanskem prostaku je trdil Tomašovič, da se da od njega izvedeti mnogo, če ravnajo z njim prijazno, potrpežljivo, govore z njim med štirimi očmi, mu dajo nekaj cigaret, škatljjo sardin in kozarec vina. Ti vojaki narišejo ves položaj na fronti in pojasnijo vse podrobnosti na podlagi letalskih fotografij in kart. Prav isto pa je veljalo za italijansko obveščevalno službo, ki je zbirala podatke iz izjav vojnih ujetnikov in prebežnikov. Po nekem naključju je prišla baje takšna zbirka za dobo od začetka vojne do 12. soške bitke v roke Borojevičevega poveljstva. Bila je dokaz, kako dobro je bila večina avstrijskih vojakov informirana o vsem in kako so dajali mnogi avstrijski častniki Italijanom nasvete, kaj naj ukrenejo, da bodo dosegli pri naslednjem napadu svoj cilj. Zelo pohvalno se je izrazil Tomašovič o italijanskih častnikih. Komaj 2% ujetih častnikov je izklepetalo količ kaj pri zasliševanju. Se med seboj se niso hoteli pogovarjati, kakor da bi slutili, da obstajajo prisluškovalne naprave. Kot primer izredno točnih informacij Italijanom je navedel referent nekega češkega poročnika, ki je prikazal oktobra 1917 sestav avstrijskih čet na Krasu in njihove priprave za veliko nemško-avstrijsko ofenzivo, vendar mu Italijani niso dovolj zaupali. Dokler so stale armade na Krasu, ni manjkalo vojnih ujetnikov in tudi ne italijanskih vojaških begunov. Januarja 1917 so zaplenili Avstrijci pri Kostanjevici zaupno italijansko povelje, ki je označevalo tedanjo fazo kot »zimsko obrambno periodo«. Iz tega so mogli Avstrijci zanesljivo sklepati, da pred aprilom ne bo italijanskega napada, čeprav so sporočali zaupniki, da se pripravlja ofenziva. Kadar pa ni vojnih ujetnikov, mora ukazati armadno poveljstvo, da zajamejo čete vsaj nekaj sovražnikovih vojakov.

Pri preiskavi vojnih ujetnikov so tem odvezli tudi zasebno korespondenco in eventualne službene spise. Pisma in kartice italijanskih vojnih ujetnikov so imela poseben pomen, ker

je bila pri Italijanih navada, da so zelo radi dopisovali s svojimi sorodniki in rojaki, ki so služili pri drugih edinicah. Iz te korespondence je mogla obveščevalna služba spoznati ustroj in sestav armad, nove formacije, preместitve čet in pripravljene vojaške akcije. Za časa bitk na Krasu je moral Tomašović predelati v eni noči korespondence 1000–2000 ujetnikov. Ker je imel baje skrbno in stalno evidenco o pripadnosti vseh formacij, si je bil zjutraj že na jasnem, s katerimi deli italijanskih armad ima opraviti določeni odsek fronte.⁴¹ Tako je baje ugotovil februarja 1916 premik divizij na odsek pri Avčah, drugič je izvedel na enak način, da pripravljajo Italijani napad na Tirolskem. Iz beležnice italijanskega stotnika je povzel dispozicije za napad XIII. italijanskega korpusa. Enako je imelo tudi italijansko poveljstvo odlično gradivo na razpolago. To so ugotovili v 11. soški bitki, ko so zajeli pisarno brigade Catanzaro, kjer je bila med drugimi spisi tudi skica avstrijskih obrambnih naprav na Krasu. Zato ne bi smeli jemati častniki važnih vojaških zapiskov v sprednje bojne črte s seboj.

Zanimivo posameznost tvori tudi Tomašovićevo poročilo o telefonskem prisluškovanju v strelskem jarku. Na ta način so baje izvedeli Avstrijci točno dan in uro začetka topniškega obstreljevanja in pehotnega napada v 3. soški bitki. Toda že decembra 1915 so obvestili prebežniki Italijane o tem prisluškovanju. Od tedaj ni bilo več tako ugodno. Referent je priznal, da je telefonska disciplina pri Italijanih sedaj tako vzorna, da ne morejo Avstrijci presteči dosti pogovorov. Nasprotno pa se pogovarjajo avstrijski častniki preveč odkrito po telefonu med seboj o položajih baterij, minometov, komand, rezerv, municijskih zalog in podobnem.⁴² Pri obeh armadah so bili posebni oddelki za prisluškovanje telefonskih pogovorov (Spetellauswertungstellen), ki so dostavljali vsak dan strogo tajna poročila. Poseben odsek je zbiral in sestavljal poročila za vso fronto (Nachrichtenabteilung).⁴³ Evidenčna skupina »Sovražnik« se je zanimala tudi za delo sovražne propagande, ustanavljanje češko-slovaških, romunskih in poljskih legij itd.⁴⁴ Obveščevalna služba je prispevala gradivo za razne spise, ki so se ohranili v našem fasciklu, n. pr. za sezname italijanskih, francoskih in angleških divizij in polkov ter skice njihovih položajev.⁴⁵ Vse kaže, da je imelo Boroevičevo poveljstvo do oktobra 1918 precej pravilno sliko o porazdelitvi nasprotnikovih armadnih skupin.

O težavah pri dopolnjevanju izgubljenega moštva in ohranitvi borbene moči vojaštva poroča vrsta spisov.⁴⁶ Nad vse značilen je bil sledeči dogodek: 15. aprila 1918 se je odpeljala 1. kompanija XXXIX. pohodnega (Marsch-) bataljona 97. pešpolka na italijansko fronto, toda do 30. junija i. l. še ni dospela na namembno mesto. Zato je ukazalo Boroevičevo poveljstvo, naj izvedo, kam je izginila.⁴⁷ Da bi olajšali težko vprašanje prehrane, so zaposlili julija 1918 pohodne formacije od XLJ. bataljona dalje izmenoma za 4 tedne pri žetvenih opravilih.⁴⁸ Podrobna navodila so tedaj predpisovala že postavitev XLII. pohodnih formacij, katerim naj bi avgusta sledila XLIII., nato pa XLIV. pohodni bataljon.⁴⁹ Toda mnogi vojaški uradi so bili še z XLI. formacijo v zaostanku. Kr. madžarski honvedni minister je obljubljal septembra 1918 Boroevičevemu poveljstvu, da bo postavil XLV.

pohodno formacijo, in predpisal, da sme biti v njih kvečjemu do 40% Srbov oziroma Rumunov.⁵⁰ V začetku oktobra 1918 pa je rezerviralo vrhovno poveljstvo nekatere pohodne kompanije za dopolnitev orožniških bataljonov »S« in jih poslalo v Beograd.⁵¹

Že prve dni januarja 1918 so začela usihati prehrabena sredstva Benečije. Sredi januarja je nastopila pri obeh armadah ob Piavi kriza v preskrbi, februarja se je zaostрила in dosegla marca 1918 svoj prvi višek. Vojaki so mnogo pretrpeli zaradi nezadostne, skrajno enolične hrane: kruha so prejeli 125 do 500 gramov dnevno, mesa 160 g moštvo na fronti, ostali pogosto nič, masti 8 g, povečini suho sočivje, ki je bilo skrajno nepriljubljeno. Povprečna telesna teža vojakov je padla na 50 kg.⁵² Po čudnem naključju se je ohranila v našem fasciklu brzovjavka nadvojvodje Jožefa Boroevičevega poveljstva z dne 27. maja 1918: »Pri današnjem obisku fronte je nastopilo moštvo nekega odličnega pešpolka v deputaciji ter prosilo za izboljšanje menaže, ker morajo umreti od lakote. Prepričan sem se, da odpade 50 g mesa na moža za dobo 24 ur. Pri takšni dotaciji mora v kratkem popolnoma odpovedati delovna sposobnost čete. Tudi položaj glede moke je beden, izboljšanja ne gre več odgoditi«.⁵³ Generalštabni polkovnik Rudolf Kizling, pozneje generalni drž. arhivar Vojnega arhiva na Dunaju, ki je opisal ta primer v oficialni zgodovini »Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918«,⁵⁴ je pa zamolčal Boroevičev odgovor in naročilo nadvojvodu Jožefu, ki mu je bil tedaj še podrejen, naj energično nastopi proti takšnim pojavom, ki pričajo o nevarno omajani vojaški disciplini. Deputacij moštva ne pozna vojaški pravilnik (reglement). Žglasitev deputacije je obžalovanja vreden pregrešek zoper disciplino. Nadvojvoda bi moral deputacijo brezpogojno zavrniti. Brzovjavno naj sporoči številko polka, ki mu je pripadala deputacija. S takšnimi slabo hranjenimi vojaki so pričeli Avstrijci svojo zadnjo ofenzivo junija 1918.⁵⁵ Ko pa je končala velika bitka v Benečiji s težkim neuspehom, je pritisnil glad pri vojaštvu na fronti še huje. Julija in avgusta pogosto ni bilo grizljaja mesa, niti grama maščobe, zjutraj in zvečer prazna črna kava, opoldne suho sočivje, majhna porcija slabega kruha, morda nekaj buč. Obleka vojakov je bila še bolj bedna kot preskrba z živili.⁵⁶

Pomembno vlogo pri razkroju avstrijskih armad so imeli povratniki iz ruskega vojnega ujetništva.⁵⁷ Že januarja 1918 so se pričeli vračati, od aprila dalje pa v vedno večjem številu. Vojaška uprava se sprva ni znašla. Ni bilo poskrbljeno za hrano, prenočišče, obleko in zdravstveno zaščito tistih tisočev, ki so prihajali. Pozneje so uredili zanje karantenske postaje. Toda ravnanje s povratniki ni bilo primerno. Dolgotrajna procedura je vzbujala ali krepila v njih ogorčenje zoper državo. Glede na izkušnje v ruskem vojnem ujetništvu zelo mnogi nikakor niso hoteli več ponovno oditi na fronto in se podrediti strogi vojaški disciplini. Povratniki so doživeli rusko revolucijo in videli tudi doma dosti gorja, bridkosti in socialnih krivic.⁵⁸ V nenavadno tesnem časovnem zaporedju so si sledili maja 1918 upori dopolnilnih čet na Štajerskem v Judenburgu (17. pešpolk),⁵⁹ v Murau (7. lovski bataljon), v Radgoni (97. pešpolk), v Neumarktu (bosanski 20. lov. bataljon), na Tirolskem v Lienzu, na Češkem v Rumburku in

Češki Lipi, na Ogrskem v Bratislavi, Budimpešti, Pečuhu in Subotici, v Hercegovini v Mostarju, v Srbiji v Kragujevcu (71. slovaški pešpolk), na Poljskem v Przemyslu in Lublinu.⁶⁰ Nekaj sledov omenjenih uporov najdemo tudi med spisi našega fascikla. Gre za premestitev dopolnilnih (nadomestnih) bataljonov 17. pešpolka in 7. lovskega bataljona v Benečijo pod oblast soške armade.⁶¹ Posebno zanimivo je poročilo o razpoloženju pri nadomestnem bataljonu 71. pešpolka v Kragujevcu: Moštvo je po zatrem uporu molčeče, nezaupno, vendar ni dvoma, da sodi večina vojakov: »Tu ne moremo ničesar storiti, na fronti pa že vemo, kaj je ukreniti, namreč prebežati k sovražniku.« Povratniki so baje prepričani, da so v ruskem ujetništvu več prestali kot njihovi tovariši na fronti. Poročilo zaključuje: »Pri njih je imela ruska revolucija in propaganda poln uspeh. Zato ne marajo več na fronto.«⁶² Julija 1918 je pozval Borojevič obe armadni skupini, naj skrbita za ohranitev discipline med povratniki iz ruskega vojnega ujetništva. Opozoril jih je, da gre pri tem pogosto za ljudi, ki so prežeti boljševskih in revolucionarnih idej, za katero skušajo pridobiti pristašev. Zato naj bodo častniki v čim tesnejšem stiku z moštvom, da spoznajo pravočasno nevarne elemente. Častniki naj ravnajo z moštvom pravično in blagohotno, skrbno čim bolj zanj, ga poučujejo in vplivajo v domoljubnem in dinastičnem smislu. Če pa zapazijo komandanti primer zločinske nediscipliniranosti, morajo nastopiti hitro, odločno in brezobzirno ter napraviti red z uporabo najostrejših sredstev. Da bi imeli za primer potrebe nujno brialno silo na razpolago, naj ugodno razmeste tečaje za vežbanje strojniških oddelkov, napadalne formacije in druge povsem zanesljive oddelke.⁶³

Odporniško gibanje, ki ga je krepila odlična sovražna propaganda, se je bolj in bolj zagrizlo v jedro avstrijskih armad v Italiji. Eno izmed zadnjih povelj Borojevičeve armadne skupine, ki je ohranjeno v našem fasciklu, obravnava poskus vojaškega prevrata slovenskih čet v obeh armadah septembra 1918. Povelje je bilo izdano na podlagi prijave distriktne komande v San Danielu, da so našli pri četovodju Karlu Liški, Čehu no rodu, letak v češčini, ki je pozival k organiziranemu uporu in ki ga je baje omenjeni Liška skušal sporočiti češkim vojakom edinice. Po nemškem, precej pomanjkljivem prevodu se je glasil letak nekako tako-le:

Bratje! Umor naših bratov pri San Donà di Piave,⁶⁴ enega češkega, enega poljskega in enega hrvatskega polka po avstrijskem topništvu, terja desetkratno maščevanje. Da izpolnimo to sveto dolžnost, Vas pozivamo v naše vrste, da skupaj ukrenemo naslednje. O vsem so že obveščeni mnogi polki.

Na dan zmede (italijanske ofenzive) bomo dali z morja poseben znak z ognjem med 8. in 10. uro zvečer, da smo se polastili vseh poveljstev in odšli in dogovorjeno smer. Polastite se najprej višjih poveljstev in vseh častnikov (najbolje v obednici s klicem: roke kvišku!), odvzemite jim orožje in izročite jih revolucionarnemu odboru. Uničite spise komand, razrušite železniško progo, vzemite s seboj samo živila, tobak in municijo. Vse sumljive osebe zaprite. Kdor se ne bi podredil ukazom, ga takoj ustrelite. Korakali bomo v smeri Gemona—Pontabelj. Moštvo revolucionarnega odbora naj zasede te-

lefon in brzojav tudi na kolodvoru ter prisili postajnega načelnika, da spusti lokomotivo s tovrstnim vlakom v nasprotno smer in tako zaradi prodiranje avstrijskih čet.

Pripravite se za sveto in pravično stvar, za svobodo in samoodločbo narodov! Živela revolucija in slovanski narodi na svetu!⁶⁵

Za razmerje med *avstrijskim* in *nemškim* vojastvom v Italiji pravzaprav ne nudi naš fascikel gradiva, le nek spis iz januarja 1918 rahlo kaže, da so imele nemške čete po prodoru italijanske fronte na Soči (oktobra 1917) prednost pri odnašanju vojnega plena. Slo je za strojno delavnico v Pordenonu, ki je imela specialne stroje za popravilo Fiat strojnih pušk in 27 visoko kvalificiranih delavcev. Omenjena delavnica je bila nujno potrebna za 6. armado, toda Nemci so odpeljali vse stroje razen vrtnega, stružnice in motorja, tudi vse transmisije in ročno orodje ter hoteli poslati strokovne delavce v taborišče za vojne ujetnike. Avstrijski častniki so bili proti ukrepom nemškega poveljstva brez moči. Edino, kar so mogli storiti, je bilo to, da so poslali italijanske specialne delavce v Ljubljano ter opozorili, da gre za kovinarje, ki naj jih zaposle v njihovi stroki in ne oddajo v taborišče vojnih ujetnikov.⁶⁶ Avstrijci so organizirali zbiranje *zaplenjenih* topov, drugega strelnega orožja in municije v posebnih uradih, ki so bili deloma podrejeni Borojevičevi armadni skupini (v Gorici in Ajdovščini), deloma pa neposredno vrhovnemu poveljstvu (v Caprivi, Ljubljani in Št. Vidu ob Glini).⁶⁷

Zadnje, kar bi utegnili zanimati iz opisane zbirke aktov, so le delno ohranjena poročila o pripravah za veliko junijsko *ofenzivo* avstrijskih armad ob Piavi. Nekaj kratov so izpremenili dispozicije. Vsaj deloma je razvidno, da Borojevič ni bil posebno vnet za ukazano ofenzivo. Bil je to zadnji napad avstrijskih armad.⁶⁸ Potem pa je šlo nezadržno demoralizaciji in propadu armad ter zlomu države naproti.⁶⁹ V naši zbirki iz te dobe ni več gradiva, tudi ne značilnega Borojevičevega povelja, da je smatrali Narodni svet v Ljubljani za »sovražnika«. »Če bi ovirali Slovenci pohod kolon, naj ga izsilijo čete z orožjem.«⁷⁰ Mnogi oddelki pa so prišli zadnji trenutek še v italijansko ujetništvo, ker je ukazal gener. major Alfred baron Waldstätten, šef operativnega oddelka pri vrhovnem poveljstvu, dne 3. novembra 1918 avstrijskim četam v Italiji, da ustavijo sovražnosti, medtem ko je pričelo premirje za nasprotnike šele 24 ur pozneje.⁷¹

Josip Zontar

OPOMBE

Kratice: AOK = Armeoberkommando; HGK = Heeresgruppenkommando Borojevič; I. D. = Infanteriedivision; I. S. = Isonzoarmee; Kisa = Kommando der Isonzoarmee; Ö. U. K. = Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918, herausgegeben vom österr. Bundesministerium für Landesverteidigung und vom Kriegsarchiv, VI. Bd. Das Kriegsjahr 1917., Wien 1936, VII. Bd. Das Kriegsjahr 1918, Wien 1938; Pivko = Lj. Pivko, Proti Avstriji, Carzano I.-IX. Maribor 1924-1928.

1. Enciklopedija Jugoslavije I. Zagreb 1955, 694. — 2. Ö. U. K. VII. 748, 765; Jos. Zontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Lj. 1939, 362-364. — 3. Janko Brejc, *Do prevrata do ustave*, Slovenci v desetletju 1918-1928, Žbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, uredil doktor Jos. Mal, Lj. 1928, 469. — 4. Jos. Zontar, o. d. 377 sl. — 5. Ö. U. K. VI. 463. — 6. K. u. k. 75. I. D. Kmdo, Op. nr. 325/9, K. u. k. 10. Gebirgsbrigadekommando, Op. nr. 920/1, K. u. k. Art. Kommando 24. I. D., K. u. k. Res. Feldkan. Batt. 4/106 z dne 3. 2. 1918. — 7. Ö. U. K. VI. 431, 454-439, 443-471, 483. — 8. Gesammelte Mitteilungen über den Gaskampf, Dezember 1917, 1-3. — 9. Ö. U. K. VI. 516 sl. — 10. I. Istom 12-14 in priloga 6. — 11. Iv. Matičič, *Na krva-*

vih poljanah, Lj. 1922, 193. — 12. Pivko, VII. 14 sl., 37 sl., — 13. O. U. K. VII. 177, 278 sl., 362, 364. — 14. Ravnotam 56 sl., 72. — 15. HGK Op. nr. 100/89 in 2883/24, Isa Op. nr. 10566/29; 6. A. Stoflak nr. 61; Kriegsministerium Abt. 10 nr. 159700 res. — 16. O. U. K. VII. 60-65. — 17. HGK Op. nr. 531 in 996. — 18. O. U. K. VII. 66-76. — 19. AOK Op. nr. 163595, 78800, 82894, 163414; Isa Op. nr. 10629/9, 11828; HGK Op. nr. 1000/181. — 20. HGK Op. nr. 1000/177. — 21. O. U. K. VII. 70. — 22. 6. A. Op. nr. 1058. — 23. HGK Op. nr. 469. — 24. HGK Op. nr. 496. — 25. O. U. K. VII. 358. — 26. AOK Op. nr. 165743, 192244. — 27. AOK Op. nr. 171181. — 28. O. U. K. VII. 74-77. — 29. Erkennungszeichen österr.-ungarischer und feindlicher Flugzeuge. — 30. HGK Op. nr. 850/58; Isa Op. nr. 11013; HGK Op. nr. 100/292. — 31. HGK Op. nr. 457, O. U. K. VII. 228, 279, 307. — 32. Zapisnik obsega str. 3-34; o sanitarnih razmerah gl. še O. U. K. VII. 88 sl. — 33. HGK Op. nr. 700/84, O. U. K. VII. 572. — 34. O. U. K. VII. 89-93. — 35. Kursleitung Passariano 1918, nr. 701-707. 36. O odlični obveščevalni službi Italijanov splošno prim. Pivko, VI. 76-80, zlasti pred junijsko ofenzivo Avstrijcev, Pivko, VIII. 65 sl. — 37. Iv. Matičič, o. d. 211, 220-222, 232; O. U. K. VII. 210, 219, 266, 352, 364. — 38. Isa, der Nachrichtendienst bei einem Korps- und Armeekommando. — 39. Pivko, II. 117. — 40. Pivko, V. 11 sl., 14, VI. 76. — 41. Enako Italijani, gl. Pivko, VI. 108. — 42. Pivko, III. 6. — 43. Prim.

22. 3. in 25. 7. 1918. — 44. Kisa Op. nr. 5909, HGK Op. nr. 301/2292. — 45. Kisa Op. nr. 6852, HGK Op. nr. 301/1680, seznam angleških čet je ohranjen samo od str. 10-29. — 46. O. U. K. VII. 41 sl. — 47. HGK Op. nr. 800/359. — 48. HGK Op. nr. 800/405. — 49. Min. za dež. brambo nr. 21054 VIII. — 50. Kr. madž. konv. min. nr. 23780. — 51. AOK Op. nr. 112718/I. (nameravana XLV. pohodna formacija je že črtana). — 52. O. U. K. VII. 45, 94, 183-184, 201. — 53. HGK Op. nr. 856. — 54. O. U. K. VII. 202. — 55. Iv. Matičič, o. d. 211. — 56. O. U. K. VII. 536, 437, 571, 576. — 57. Pivko, VII. 81 sl. — 58. O. U. K. VII. 43-44, 96-98. — 59. D. Ravljen, Upor v Judenburgu 1918, Kronika II (1935), 65*-79*, Prežihov Voranc, Doberdob, Lj. 1950, 293 sl. — 60. Pivko, VII. 85, 85, 86. — 61. HGK Op. nr. 813/1, 813/6. — 62. AOK Op. nr. 108922. — 63. HGK Op. nr. 1410. — 64. O dogodkih pri S. Donà prim. Pivko, VIII. 68, IX. 59, 94. — 65. HGK Op. nr. 1356. — 66. HGK Op. nr. 100/9. — 67. AOK Op. nr. 83849. — 68. Prim. zvezek s str. 5-16 (oper. povelja od št. 1100/59 dalje, poročila italij. gener. štaba od 15.-24. junija 1918, O. U. K. VII. 177-564. — 69. O. U. K. VII. 565, 629. — 70. O. U. K. VII. 751, Alb. Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Sodobnost II (1954) 524-525, III (1955) 536 in posebna knjiga, ki jo je priredil Dr. D. Kermavner, Lj. 1958, 53-54, 151 in op. 24. — 71. O. U. K. VII. 734. Pri pregledu spisov mi je pomagal z mnogimi nasveti univ. profesor dr. J. Stempihar, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

IN MEMORIAM DR. JANKO POLEC

Dne 12. maja 1956 je umrl po daljšem, hudem trpljenju dr. Janko Polec, redni profesor univerze v Ljubljani v pokoju in redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Pokojnik se je rodil 19. avgusta 1880 v Kamniku. Po končanih pravnih študijah je vršil le nekaj let sodno službo po domačih krajih. Od 1910 pa vse do konca avstrijske monarhije je služboval na Dunaju, kjer je izrabil ves razpoložljiv čas za študij slovenske pravne zgodovine. Zlasti veliko gradiva je črpal v tedanjem dvornem arhivu in v arhivu notranjega ministrstva. Ker so postali arhivski fondi notranjega ministrstva v veliki meri žrtev požara 1927, je torej rešil pokojnik v svojih dunajskih letih mnogo za našo preteklost važne dokumentacije, ki bi bila sicer za našo znanost trajno izgubljena. Kot odličen pravni zgodovinar je bil pokojni Polec 1920 postavljen za honorarnega profesorja, 1925 pa za rednega profesorja na juridični fakulteti ljubljanske univerze. Ob ustanovitvi Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani 1938 je postal pokojnik redni član naše najvišje znanstvene ustanove.

Glavno pisateljsko delo pokojnega profesorja dr. Janka Polca je bilo posvečeno pravnozgodovinski stroki. Mimo proučevanja naše upravne zgodovine, katerega plod je n. pr. »Kraljestvo Ilirija«, so pokojnika najbolj zanimali problemi slovenske agrarne zgodovine. Globoko je bil namreč prepričan, da moramo smatrati pravni in socialni položaj slovenskega kmeta za osrednji problem slovenske pravne, gospodarske in socialne zgodovine. Tako je izšla izpod njegovega peresa vrsta razprav, s katerimi je pokojnik oral ledino na polju slovenske agrarne zgodovine. Iz zanimanja za velike preosnove v drugi polovici 18. stoletja sta n. pr. zrasli razpravi »O odpravi nevoljništva na Kranjskem« (ZZR 9), pa »Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja« (ZZR 13). Prav temeljnega pomena je razprava »Svobodniki na Kranjskem« (GMS 17),

s katero je osvetljeno eno najbolj temnih vprašanj slovenskega agrarnopravnega območja.

Dela pokojnega prof. Polca na polju slovenske pravnozgodovinske stroke imajo temeljni in trajni pomen. Prav zato mu moramo biti hvaležni tudi delavci na polju lokalne zgodovine v zavesti, da mimo njegovih dognanj ne bo mogel nihče, ki se ukvarja s podobnim študijem naše agrarne zgodovine, pa čeprav le v merilu drobnih krajevnozgodovinskih raziskav. In kadar črpamo gradivo iz bogatih zbirk dominikalnih, pa zapuščinskih aktov, ko se sklanjamo nad imenjskimi knjigami v Državnem arhivu Slovenije, se zavedamo, da je ves ta in še drugi material prišel iz okrožnega sodišča v Ljubljani v naš centralni slovenski arhiv prav na pobudo in s posredovanjem blagega pokojnika. Kronika se pa mora spomniti pokojnika tudi kot aktivnega sodelavca na polju lokalne zgodovine. Saj je njegov labodji spev posvečen prav njegovemu rojstnemu mestu Kamniku, ki mu je napisal v Kamniškem zborniku razpravo »Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dvesto letih«.

Pokojnika so zanimala med drugim tudi narodnokulturna vprašanja, zlasti razvoj visokega šolstva. K temu problemu, s katerim se je ukvarjal mnogo kot visokošolec, se je vračal v zrelih letih s spisom »Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo«, pa tik pred smrtjo, ko je pripravljala izdajo o imatrikulacijah na ljubljanski centralni šoli v letih 1810—1813. Temu nedokončanemu delu se pridružuje v pokojnikovi zapuščini še vrsta drugih, ki jih bo treba urediti in objaviti. Saj je vztrajal pokojnik pri delu celo v zadnjem letu navzlic hudi boleznini.

Svetel lik blagega pokojnika bo ostal trajno v spominu vsem, ki smo ga poznali kot odličnega znanstvenika brezprimerne natančnosti in temeljitosti, pa kot vzornega učitelja in značajnega človeka, ki nam je pomagal z nasveti, na stežaj odpiral svoja dognanja in izkušnje in nam nesebično odstopal gradivo.

Dr. Pavle Blaznik

MUZEJSKE NOVICE

POKRAJINSKI MUZEJ V MARIBORU

(1953—1955)

O delu v našem muzeju smo poročali v I. letniku Kronike (str. 72). Tedaj je muzej poleg drugega dela vodil adaptacijo stavbe med Strossmayerjevo, Orožnovo in Gospejno ulico za Umetnostno galerijo. Dela so bila v začetku 1954 gotova, tako da je bila galerija slovesno odprta v Prešernovem tednu 7. februarja 1954 z vseslovensko razstavo, mesec dni prej (6. januarja) pa je z odločbo MLO Maribor postala samostojna ustanova. Po dovršenih delih za galerijo se je mogel muzej tem bolj posvetiti notranjemu delu in znanstvenemu raziskovanju na terenu, k čemu je mnogo pripomoglo, da je bila v njem poleg prejšnjih kustosov za arheologijo in umetnostno zgodovino nameščena še kustodinja za etnografijo (1953), jeseni 1955 pa je dobil še honorarnega kustosa za oddelek NOB, v katerem sta razen njega nameščena še dva referenta.

Do začetka preteklega leta so ostale *stalne razstave* v muzeju neizpremenjene, kakor jih je bil uredil prejšnji ravnatelj prof. Franjo Baš 1947. Ker se je odtlej nabralo mnogo novega gradiva, zlasti zaradi arheoloških izkopavanj, tako da bi se dale zbirke izpopolniti in izboljšati, smo jih že spomladi 1955 začeli polagoma preurejati. Predvsem je bil prazgodovinski del arheološkega oddelka razredčen, zbirka pregledneje urejena, na novo pa postavljena vitrina z najznačilnejšimi predmeti iz novo odkritega neolitnega selišča v bližini Zbelovega pri Poljčanah. Letos nameravamo pregledneje urediti tudi rimsko zbirko, obenem pa z izkopavinami iz staroslovenskega grobišča v Brezju pri Zrečah prikazati vse bolj tudi staroslovensko kulturo, ki je bila doslej zastopana v glavnem zgolj s slepočnicami, prstani in uhani iz raznih najdišč severovzhodne Slovenije. Nekaj malega smo preuredili tudi umetnostnozgodovinsko zbirko, kjer smo nekatere slike in kipe nadomestili s kvalitetnejšimi in značilnejšimi. Možnost za preureditev in razširitev drugih zbirk je nastala zlasti zaradi dveh dogodkov. 1. julija 1955 nam je Okrajni odbor sindikatov na pobudo OK ZKS in MLO Maribor odstopil posebno poslopje, reči bi smeli celó palače, v Heroja Staneta ul. 5 za oddelek NOB, s čimer sta bili v gradu izpraznjeni velika baročna viteška dvorana in soba pred njo. Naš muzej je kot prvi v Sloveniji že 1947 razstavil v stalne zbirke dokumente in muzealije iz dobe narodnoosvobodilne borbe, razumljivo pa je, da ta razstava nikakor ni mogla predstavljati vse veličine te borbe, niti mista bila za to razstavo primerna oba prostora, zlasti ne viteška dvorana, ki jo krasi tempera slike iz 17. in 18. stol. V novem posloppju smo dobili za razstavo NOB 12 razstavnih prostorov, dasta pa se zanjo uporabiti vrh tega tudi oba široka hodnika. Po preselitvi muzealij NOB v novo pridobljeno stavbo smo viteško dvorano z namestitvijo velikih baročnih platen takoj preuredili v res viteško dvorano, v sobi pred njo pa bomo še letos v sodelovanju z mariborsko podružnico Farmaceutskega društva, zlasti pa priznanega zgodovinarja lekarništva, mag. pharm. Franca Minafika, uredili lekarniško zbirko, ki bo pona-

zarjala razvoj zdravilstva in lekarništva v Podravju. — Drugi dogodek, ki nam je omogočil preureditev zbirk, pa je administrativni poseg oblasti v naš muzej. Odstopiti smo morali namreč eno sobo mariborskemu arhivu, s tem pa, žal, likvidirati prirodopisno razstavno zbirko, ki bi ostala sicer preveč okrnjena; del te zbirke (sesalci in ptiči) je bil prenesen začasno v avlo II. gimnazije. S tem smo pridobili dve manjši sobi, v katerih bomo še letos uredili nadaljevanje etnografske zbirke; tu bomo z gradivom, ki smo ga že nabrali ali izdelali, in sicer s fotokopijami, modeli in maketami prikazali tipe hiš in gospodarskih poslopij treh tudi etnografsko povsem različnih pokrajin, ki jim je središče Maribor, namreč Pohorja, Slovenskih goric in Dravskega polja; v zbirki bo z modeli prikazano tudi šajkarstvo in splavarstvo na Dravi. — V preteklih dveh letih je naš muzej zlasti zbiral gradivo o življenju in delu velikih mož, ki so se ali rodili v Podravju ali pa tu delovali. Zato bomo prav tako letos preuredili tudi tako imenovano čitalniško sobo in s predmeti ter slikami prikazali v njej Stanka Vraza, dr. Franceta Miklošiča, A. M. Slomška, dr. Josipa Vošnjaka, Antona Tomšiča, Josipa Jurčiča, dr. Matijo Murka, zlasti pa še generala Rudolfa Maistra, čigar uspešna borba za Maribor, ki ga je prabilor Jugoslaviji, pomeni zaključno fazo in plod težkih narodnostnih bojev ob naši severni meji v zadnjih sto letih. — Poleg vseh teh preureditev pa čaka naš muzej v letošnjem letu kot glavna naloga ureditev stalne zbirke NOB v novem posloppju. Načrt za to ureditev je že v izdelavi, čakamo pa na potrditev investicijskega kredita v vsoti 3.800.000 dinarjev za nekatere notranje preureditve v posloppju in nabavo primernih vitrin.

S pridobitvijo kustosov za posamezne stroke se ni začela preurejati samo kartoteka muzealij, temveč se izdeluje tudi njihova fototeka, razen tega pa smo že 1953 začeli izdelovati *topografijo* arheoloških in umetnostnozgodovinskih spomenikov v Podravju. To delo, ki je bilo za umetnostnozgodovinske spomenike na konferenci Zavoda za spomeniško varstvo spomladi 1955, za arheološke pa v sporazumu z Narodnim muzejem in arheološko sekcijo Slovenske akademije znanosti in umetnosti jeseni 1955 enotno organizirano za vso našo republiko, se vestno nadaljuje, trajalo bo pa več let, saj zahteva tako delo mnogo časa, truda, a tudi denarnih sredstev. Zlasti umetnostnozgodovinski oddelek je zbral že lepo število fotografskih posnetkov, izdelana pa je že tudi vrsta tlorisov, prerezov in opisov kulturnih spomenikov. Na novo bomo začeli letos s topografijo najvažnejših spomenikov NOB na terenu, kakor je bilo to sklenjeno na posvetovanju muzealcev NOB iz vse države 1955 v Ljubljani. Tudi to delo je enotno organizirano, saj je Muzej narodne osvoboditve v Ljubljani izdelal enotne topografske znake.

Terensko delo je bilo v preteklih treh letih kaj živahno. V zvezi s topografijo je preiskal kustos za umetnostno zgodovino nekatere spomenike v mariborski okolici, lani pa v zahodnem predelu Slovenskih goric. Oddelek NOB zbira na terenu muzealije ter arhivalije in življenjske podatke sodelavcev OF in borcev, ki jih obenem tudi zaslišuje o važnejših dogodkih.

— Kar se arheoloških izkopavanj tiče, smo v 1. letniku naše revije že poročali o izkopavanju ilirskih žarnih grobišč na Pobrežju in v Rušah 1952. Naslednje leto je začel naš arheolog z načrtnim izkopavanjem ilirske in deloma rimske naselbine na Brinjevi gori nad Zrečami; izkopavanje se je nadaljevalo predlanskim in lani, trajalo bo pa še nekaj let. Brinjeva gora spada med naša pomembnejša arheološka najdišča, v njeni bližini (v Brezju) pa je antično in staroslovensko skeletno grobišče, ki je deloma že tudi preiskano. Razen tega je bilo 1954 preiskano neolitsko selišče pri Zbelovem pri Poljčanah; to izkopavanje bo letos končano. Nadalje je 1955 arheolog prekopal še dve antični gomili v Dobrovniku v Prekmurju. Poleg nadaljevanja izkopavanj na Brinjevi gori, v Brezju in Dobrovniku bo letos izkopana antična stavba pri Hrastovcu, zaradi izdelave arheološke karte pa topografsko pregledan arheološki teren v Slovenskih goricah in sicer okrog Negove, Ledinka, Benedikta, Gradišča in Lenarta. Končno bo arheolog pričel še s sondiranjem trase rimske ceste Celcica — Poetovio na odseku Križevac—Pragersko. Že pred dvema letoma so sklenili namreč arheologu našega, celjskega in ptujskega muzeja, da bodo to traso skupno preiskali, vsak na področju svojega muzeja, da se dokončno dožene potek te vazne rimske prometne žile v severovzhodni Sloveniji. — Kustodinja za etnografijo je 1954 organizirala več člansko etnografsko ekipo, ki je preiskala tedaj v treh tednih predel med Mursko Soboto in Lendavo, 1955 pa v dveh tednih predel okrog Kunigunde na južnem pobočju osrednjega Pohorja; vsakokrat je bila podrobno preiskana materialna in duhovna kultura, v muzej pa prineseno veliko število fotografskih posnetkov, skic, risb in zapiskov. Letos bo pregledano južno pobočje vzhodnega Pohorja okrog Linja, Smartnega in Koblja. Razen tega je kustodinja na Pohorju še posebej preiskala tamošnje orne naprave, sedaj pa preiskuje domače smučarstvo na tem pogorju in nekdanje splavarstvo na Dravi.

V zvezi s terenskim delom je bilo napisanih tudi nekaj *znanstvenih razprav*. Arheolog Stanko Pahič je objavil doslej poleg poročil o novi arheološki literaturi še razprave: »Nekaj najdb iz žarnega grobišča na Pobrežju pri Mariboru«, »Arheološka najdišča pri Cerkvenjaku v Slovenskih goricah« (oboje v Arheološkem vestniku 1954), »Prazgodovinska seliščna najdba v Zrečah«, »Staroslovenski grobovi v Brezju nad Zrečami« (oboje v Arheološkem vestniku 1955). V tisku sta njegovi razpravi »Nekaj najdb v Rifniku« (Arheološki vestnik) in »Drugo žarno grobišče v Rušah« (Razprave SAZU), v pripravi pa »Neolitske najdbe v Brezju nad Zrečami«, »Antična gomilna grobišča v Dobrovniku v Prekmurju«, »Skeletno grobišče v Brezju pri Zrečah« in »Neolitske seliščne najdbe v Zbelovem.« — Kustodinja Antonija Urbas je objavila razprave »Nekaj ugotovitev o pohorskem ralu »kavlju« (Slovenski etnograf 1955), »Gobelini« (Tekstilni razgled 1955) in »Stare tkalske obrti v severovzhodni Sloveniji« (v isti reviji). V izdelavi so razprave: »Krplice in smuči na Pohorju«, Dravsko splavarstvo« in »Tkalska tehnika v severovzhodni Sloveniji na domačih tkaninah.« — Kustos za umetnostno zgodovino Sergej Vrišer ima v tisku (Zbornik za umetnostno zgodovino) obsežno razpravo »Maribor-

ski baročni kiparji«, v izdelavi pa sta razpravi »Maribor v podobi« in »Prižnici v Pomikvi in Slovenjem Gradcu«. Honorarni kustos Milan Zevart pripravlja obsežnejšo razpravo »Rast ljudske oblasti med narodnoosvobodilno borbo v severovzhodni Sloveniji«. Razen tega se v oddelku NOB v sodelovanju s ptujskim, celjskim, soboškim in trboveljskim muzejem in s pritegnitvijo pedagogov pripravlja »Partizanska čitanka«, ki bo služila pri pouku domoznanstva učiteljstvu pa tudi lučencem osemletk. — Ravnatelj je sestavil »Vodnik po Mariboru in okolici« (Založba Obzorja 1955) z zemljepisnimi in zgodovinskimi podatki o mestu, z obravnavo udeležbe Maribora v književnosti, znanosti, gledališki, upodabljaljoči umetnosti in glasbi, s prikazom njegovega gospodarskega življenja, opisom kulturnih spomenikov, obravnavo kulturnih in znanstvenih ustanov, socialnih in zdravstvenih ustanov, šolstva in športa. Na koncu obsega delo še zemljepisne, zgodovinske, etnografske in turistične podatke o Pohorju, Slovenskih goricah in Dravskem polju.

V zadnjih treh letih je priredil muzej vrsto *občasnih razstav*, tako razstave NOB v Pesnici (1953), v izložbenih oknih v Celju ter v Mariboru za praznik v Ostrožnem in v Velki (1954), isto leto je s Studijsko knjižnico sodeloval pri razstavi naprednega tiska v Mariboru. L. 1955 je sodeloval naš muzej še pri razstavah NOB v Rušah, Račah, na Oplotnici, v Lenartu v Slovenskih goricah in Svecini, na dan JLA (22. dec.) pa v mariborskih izložbenih oknih. Glavno delo oddelka NOB je bilo 1955 usmerjeno v prireditve velike razstave NOB v 12 sobah in na hodnikih na novo pridobljene palače. Razstava, ki je bila prirejena v proslavitev desetletnice osvoboditve, je bila odprta 22. julija in je trajala do 22. decembra; obiskalo jo je 25.000 obiskovalcev. Njen namen ni bil samo, da se javnosti in šolam prikaže razvoj naprednih gibanj v prejšnji Jugoslaviji, okupatorjev teror in celotni razvoj osvobodilnega gibanja in borb v severovzhodni Sloveniji, temveč je služila samim muzealcem tudi v študijske namene, tako da so se mogle dognati razne napake in pomanjkljivosti; tako upamo, da bo stalna razstava lahko popolnejša in tudi brez manjših napak. — Za teden muzejev oktobra 1954 je priredil Pokrajinski muzej uspelo razstavo nekaterih muzicalij v velikih izložbenih oknih na Partizanski cesti. — Važne so tudi arheološke občasne razstave, prikazujoče na novo izkopane arheološke izkopanine z vso potrebno dokumentacijo (karte, profili itd.). S temi razstavami nismo skušali samo seznaniti prebivalstvo s prazgodovino domačega kraja, temveč zbuditi v njem tudi zanimanje za delo muzeja in pa pravičen odnos do terenskih spomenikov. Z izkopanimi iz Ruš je bila 1955 prirejena razstava v Rušah, z izkopanimi z Brinjeve gore 1954 v Zrečah in Konjicah, 1955 pa z novimi izkopanimi iz istega najdišča v Zrečah, Konjicah, na Oplotnici in v Slovenski Bistrici. Na vsaki razstavi, ki so bile kaj dobro obiskane, je imel arheolog tudi predavanje, napisal pa za domoznanski pouk na šolah še poljudno razpravo »Brinjeva gora«, ki smo jo dali šapirografirati in jo potem razdelili med šole.

Veliko delo opravlja naš muzej na svojem teritorialnem območju tudi kot *zaupnik Zavoda za spomeniško varstvo*, s katerim najtesneje sodelujemo. Tako je opravil v preteklem letu

več konservatorskih ogledov v mestu, na terenu pa v Hrastovcu, Slovenski Bistrici, Vižingi, Limbušu, v Ptujju in v Dravčah; v slednjem kraju je kot etnografski spomenik zavarovana Dravčbaherjeva dimnica. Naš muzej skrbi tudi za Vrazov rojstni dom v Cerovcu, ki je prav tako proglašen za kulturni spomenik, in se vsako leto pregleda. — Prav tako tesno pa sodeluje naš muzej z osrednjimi v Ljubljani (z Narodnim muzejem, Muzejem ljudske revolucije, Etnografskim in Tehniškim muzejem), nadalje s sosednimi muzeji, izdatno pomoč pri inventarizaciji in konserviranju muzealij pa je nudil Delavskemu muzeju na Ravnah.

Važno delo ima naš muzej tudi pri *ljudsko-prosvetnem delu*, zaradi stika s šolami predstavljajo njegove zbirke sila važno izpopolnjevanje zgodovinskega pouka. Obisk se od leta do leta veča. 1953 je obiskalo naš muzej 15.167 obiskovalcev, 1954 20.922, 1955 pa 40.566, s čimer smo med pokrajinskimi muzeji dosegli brez dvoma rekord.

Muzej, študijska knjižnica, arhiv, kadar bo urejen in res aktiviziran, in Umetnostna galerija, ki ima poleg prirejanja razstav tudi nalogo proučevati slovensko slikarstvo in kiparstvo v severovzhodni Sloveniji, predstavljajo štiri važne znanstvene ustanove našega mesta in nudijo možnost, da se tudi Maribor kot drugo največje slovensko mesto razvije v manjše znanstveno središče za celotno področje severovzhodne Slovenije, torej za predele, ki so Ljubljani precej odročni.

Bogo Teply

MESTNI MUZEJ V IDRIDI

Misel o ustanovitvi muzeja v Idriji je stara. O prvem muzejskem gradivu je v rudniškem arhivu nekaj nekritičnih podatkov iz 1822 in 1911. Po teh navaja Karl Bezeg v svojih rokopisnih »Doprinosih k zgodovini Idrije« med drugim naslednje:

Pruski zgodovinar dr. Henrik Blank praviljično poroča 1940 v brošuri »700 Jahre Stadt Villach«, da je v Idriji še sedaj lesena posoda (škaf), v katero se je vlovilo prvo živo srebro. Nadalje modruje, da če se je res ohranila ta posoda skozi 350 let, bi se morali ohraniti tudi drugi predmeti. Po rudniških aktih iz 1911 pa so bila ohranjena še:

Idrijska rudarska zastava iz terezijanske dobe;

Zastava rudnika svinca iz Radoboja na Hrvaškem, kjer so delali mnogi idrijski rudarji in strokovnjaki, a je bil 1864 opuščen zaradi plinov;

Jamski suknjič (Bergkittel) iz črnega svilenega damasta, ki ga je oblekel cesar Jožef II., ko je 1770 kot prestolonaslednik odprl nov jašek Josefi;

Jamska sekirica, kladivo in tolkač, s katerimi je omenjeni prestolonaslednik napravil prve udarce v jami;

Makete in plakete, ki so plastično in delno v prerezu upodabljale najvažnejše rudniške naprave in rudarje pri delu;

Modeli orodja, strojev in naprav iz rudniškega področja;

Slika jaška Terezija.

O vsem tem gradivu ni sedaj nobenega sledu.

Toliko Bezeg.

Iz začetkov našega stoletja je ohranjen spomin na večjo rudniško zbirko, ki naj bi služila za temelj predlaganega muzeja. Ker pa do tega ni prišlo, verjetno zaradi mnenja dunajske Centralne komisije za zgodovinske in umetnostne spomenike, se je zbirka razgubila na vse ve-trove.

Za rojstni dan našega muzeja štejemo 8. maj 1951, ko se je vršil v Idriji širši sestanek predstavnikov oblasti, družbenih organizacij in rudnika, ki so se ga udeležili tudi E. Turnher ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo LRS, prof. inž. C. Rekar, predsednik in prof. F. Baš, ravnatelj Tehniškega muzeja Slovenije. Na sestanku je bil izvoljen muzejski odbor, ki je izvedel pripravljala dela in postavil v soglasju z Zavodom za spomeniško varstvo LRS, Tehniškim muzejem Slovenije in Mestnim ljudskim odborom Idrija muzejski delovni program.

Ker pa ta začetna organizacijska oblika ni ustrezala pravnim predpisom, se je muzej reorganiziral v ustanovo s samostojnim financiranjem. Z ustreznim odločbo OLO Tolmin dne 21. I. 1953 je muzej dobil svoja pravila in delovni pravilnik ter naslov Mestni muzej v Idriji. Nova organizacijska oblika se je do sedaj kar dobro obnesla.

Temelj za svojo delavnost pa je dobil Mestni muzej v Idriji že z odločbo Sveta za industrijo LRS 21. VII. 1952, ki je zavarovala večje število zgodovinskih rudniških strojev kot zgodovinske tehniške spomenike.

V času po osvoboditvi je tudi v Idriji prevladalo razpoloženje za rušenje vsega starega. Le s težavo je tedaj ostala na sredi mesta rudniška žitnica iz XVIII. stoletja in v njej zagotovljeni novi ustanovi razstavni prostori. Vendar je s časom zmagalo mišljenje, da more ta dobro ohranjena zgodovinska stavba bolje služiti praktičnim prosvetnim namenom, in da je za muzej najustreznejša idrijska stavba grad. Leta 1955 je tako prišel idrijski muzej do potrebne stavbe, ki pa jo še uporablja 16 privatnih strank, 2 urada in Nižja gozdarska šola. S prvo izselitvijo je 1955 dobil muzej v gradu prostore za pisarno in delavnico.

Vsebinsko je idrijskemu muzeju narekoval rudnik živega srebra. Z njim je mestni muzej v Idriji zlasti tehniški muzej, ki na temeljno tehniško dejavnost navezuje rast mesta in življenje rudarjev. Iz rudniške dejavnosti se sami iz sebe oblikujejo glavni muzejski oddelki:

a) Prirodopisni z notranjostjo področja idrijske občine je nujni uvod za razumevanje idrijskega rudnika;

b) rudarstvo z ustreznimi pododdelki za pod-ejine rudniške dejavnosti;

c) gozdarstvo bo ponazarjalo najstarejše organizirano gozdno-gospodarstvo na Slovenskem, ki se je razvijalo vzporedno z idrijskim rudnikom;

č) domača obrt bo zajemala v prvi vrsti čipkarstvo;

d) mestno naselje naj pokaže rast Idrije in njene antropogeografske značilnosti;

e) ljudska kultura namerava upodabljati življenje rudarjev in gozdarjev;

f) oddelek NOB pa boje za osvoboditev.

Zaenkrat sta z muzejem združena še arhiv in študijska knjižnica, ki ju pa bo treba oddvojiti. Arhiv sestoji iz obsežnega rudniškega, dobro ohranjenega mestnega in iz gozdarskega arhiva. Arhivsko delo se za sedaj omejuje na vskladiščevanje, dokler ne bodo prazni za arhiv namenjeni prostori v gornjem nadstropju gradu. Študijska knjižnica pa bo verjetno priključena javni knjižnici kot posebni oddelek.

Ker deluje idrijski muzej v manjšem provincialnem mestu, je prisiljen, da se bavi tudi z drugimi študijami, ki niso strogo muzejskega značaja. Tako je naš muzej že lansko leto sprejel sodelovanje z Institutom za raziskovanje Krasa v Postojni, ki je rodilo prav lepe uspehe in bo to delo nadaljeval tudi v prihodnjosti. Nadalje je muzej prevzel tudi izdajanje trimesečnika »Idrijski razgledi«, ki obravnavajo vso problematiko idrijske občine.

V prvem času svojega delovanja je zbral idrijski muzej že precej gradiva, ki ga je vskladiščil in tako pripravil za smotno obravnavo in razstavo. Letos pripravlja petrografska-paleontološko razpravo o idrijskem področju v dveh sobah. V posebnem prostoru pa bo odprta razstava kiparja in grafika idrijskega rojaka N. Pirnata.

V upravo muzeja spadajo tudi nekateri spomeniški objekti v Idriji in njeni okolici. Zlasti vodna črpalna naprava »Idrijska kamšt«, ki je osrednji tehniški spomenik od vodnih pogonov na Slovenskem (Prim. prof. inž. A. Struna, Idrijska kamšt. Vodnik TMS III. 1953 in istega avtorja Vodni pogoni 1953). Ta spomenik je bil predan javnosti 1954 in dokončno zavarovan ter obnovljen 1955. Podobne dokumentarne tehniške spomenike predstavljajo idrijske klavže, zgo-

dovinske pregrade strug (Prim. S. Mazi, Klavže nad Idrijo. TMS VI. 1955) za plavljenje lesa iz okoliških gozdov v mesto. Zavarovalna dela na klavžah so se začela in bodo še terjala mnogo truda in sredstev.

Najtežji in najnujnejši problem pa predstavljajo zgodovinski rudniški stroji zaradi njihove velikosti. Za nje bo potrebna posebna muzejska strojnica, ki bi po predračunu stala okoli 30 milijonov dinarjev, česar pa idrijska občina ne bo nikoli zmogla. Pomen teh strojev kot zgodovinskih tehniških objektov je splošen in sega čez meje naše republike in Jugoslavije. Nekatere je muzej prevzel in prenesel na grajsko dvorišče, drugi pa so po raznih rudniških obratih, deloma že demontirani. Priznati moramo, da je rudniška uprava pokazala vso uvidevnost in varuje stroje ter jih do zadnjega trpi v svojih obratih. Toda možnosti rudnika so pri njegovih potrebah po modernizaciji omejene in danes stojimo pred odločitvijo: ali zgodovinske stroje spraviti v muzej, ali pa jih prodati za staro železo. Pri vsej pazljivosti in uvidevnosti ne more danes nihče jamčiti, da s strojev ne bo zginil eden ali drugi del, ki se ga da zelo koristno porabiti za reprodukcijski material. Temu dejstvu pa se pridružuje še drugo: stari strokovnjaki, ki so nekoč ravnali s temi stroji, umirajo in kmalu ne bo nikogar več, ki bi znal zložiti vse neštete dele in prikazati njihovo delovanje. Mnogim strojem manjkajo načrti. To vprašanje ni torej krajevne pomena, temveč je zadeva vse naše republike. Stroji predstavljajo že kot odpadno železo milijonsko vrednost in prepričani smo, da bi propad zgodovinskih strojev iz idrijskega rudnika pomenil kulturno izgubo, ki bi jo nam prihodnji tehniški rodovi nikoli ne odpustili.

Logar Srečko

ZGODOVINSKO BRANJE

Zgodovina Ljubljane. Prva knjiga: Geologija in arheologija. — Državna založba Slovenije (tiskala tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani). 458 strani. 4°.

Končno pričinja dobivati tudi Ljubljana svojo monografijo, ki pa bo najobsežnejša izmed vseh dosedanjih monografij slovenskih, da, jugoslovanskih mest.

Zamisel in prvi koraki za izvedbo takega dela izvirajo iz časa tik pred okupacijo. Vrsta neugodnih pogojev je pisanje knjige in priprave za njeno izdajo zavlekla do let po osvoboditvi, ko so bili omogočeni stvarni in moralni ukrepi v tej smeri, ne slučajno v Mestnem arhivu ljubljanskem, takrat ustanovi Poverjeništvu za znanost in kulturo pod vodstvom poverjenika prof. Zvoneta Miklaviča.

Celotna Zgodovina Ljubljane je preračunana na 4 knjige in bo obsegala najmanj kakih 1800 strani. Pričujoča prva knjiga ima dva dela; prvi del nosi naslov Zemlja in ga je napisal univ. prof. dr. Ivan Rakovec. Tekst obsega preko 160 strani geološkega razvoja ozemlja, ki ga avtor imenuje »ljubljski prostor«. Temu delu pripada petnajstbarvna geološka karta, ki je knjigi priključena na koncu.

Logično nadaljevanje poglavja o geologiji ljubljanskega prostora bi bil njegov geografski opis. Ker pa je geografija veda, ki ne obravnava samo geomorfologijo, hidrografijo, klimatologijo itd., pač pa tudi antropogeografijo, gospodarsko geografijo ipd., se je redakcija odločila, da se geografski opis ne bo trgal na dva dela, pri čemer bi prva skupina tém izšla v prvi knjigi Zgodovine Ljubljane, druga skupina pa v eni izmed naslednjih knjig, ampak bo vsa široko zajeta problematika, ki pripada geografski vedi, izšla v posebni knjigi. Ta rešitev je dokaj smiselna, saj se bo geograf mogel primerno razpisati in pregled bo bolj zaokrožen.

Drugi del prve knjige Zgodovine Ljubljane nosi naslov Arheologija. Uvodni pregled zgodovine ljubljanskega okoliša do naselitve Slovanov je napisal univ. prof. dr. Bogo Grafenauer, medtem ko pripada opis ledenodobnega človeka na ljubljanskih tleh univ. prof. dr. Srečku Brodarju. Kot vsi članki sta dobro podani tudi razpravi Oris predzgodovine Ljubljane in pa Arheološke najdbe iz dobe selitve narodov in zgodnjega srednjega veka (obe delo univ. prof. dr. Josipa Korošca); med njima je jednat

pregled zgodovine Emone, ki ga je prispeval univ. prof. dr. Josip Klemenc.

Tisk knjige je vzoren (tiskarna Ljudske pravice!), tiskovnih napak skoraj da ni. Papir je morda nekoliko pretenak; zaradi tega nekoliko motijo oči zlasti odtisi klišejev na str. 309—329 in 443—452. V ostalem so ilustracije, ki so številne, vse dokaj čiste in nazorne. Med besedilo je uvezanih več zemljevidov in panoram. — Natančnega ocenjevalca knjige bo morda motilo tudi to, da delo ni uniformno: to velja tako glede razporeditve slik kot tudi izbire prevodov; zemljevid med stranema 352—353 bi mogel biti boljši.

Dobri prevodi jamčijo za to, da bo moglo celotno delo prav primerno reprezentirati Ljubljano in njeno historiografijo v tujini; za to so porok tudi renomirani pisci, ki so sodelovali in še bodo sodelovali pri Zgodovini Ljubljane.

Srednja tehniška tekstilna šola Kranj. Jubilejni zbornik ob petindvajsetletnici šole 1930—1955 in letno poročilo 1954/55.

Ta šola je izdala ob obletnici svojega delovanja drobnejši jubilejni zbornik, kjer je objavljenih tudi nekaj člankov s historiografsko vsebino. Omenimo naj: Razvoj šole (Črtomir Zorec?), Franja Kočeverja Reminiscence ob petindvajseti obletnici tekstilne šole v Kranju, Črtomirja Zorca Zgodovinski oris Kranja, Naš tekstilni muzej, Razvoj tekstilne industrije v Kranju itd.

Ker še nimamo primerno dobrega pregleda zgodovine vsaj kranjske tekstilne industrije, bi pričakovali, da bo mesto kot njeno močno središče nekoliko bolj pripomoglo k zamašitvi te vrzeli. Toda razen splošnih podatkov ni najti v zborniku »močnejših« razprav. — Kako da Kranj tega še ne zmore, ko pa ima gimnazijo in na gimnaziji profesorje-zgodovinarje?

Žetev svobode v Sladkem vrhu. Zbornik izdalo delavsko prosvetno društvo »Svoboda« Sladki vrh ob razvitju društvenega prapora 29. aprila 1956. Tiskala Mariborska tiskarna.

S pričujočim zbornikom se je v historiografskem smislu uveljavil tudi tisti košček slovenske zemlje, ki se o njem govori zelo poredko: pokrajina vzhodno od Šentilja v Slovenskih goricah tik ob južnem bregu Mure.

Prvi članek obravnava dejavnost delavskega prosvetnega društva »Svoboda« na

Sladkem vrhu. Vse obdobje do osvoboditve je odpravljeno s tremi odstavki, čemur je delno kriva »nerazumljiva« pasivnost takratnih osrednjih kulturnih in prosvetnih institucij za te predele dežele, delno pa hitrost avtorja, da čim prej preide na obravnavanje obdobja po osvoboditvi; zaradi tega je doba med obema vojnama opisana bolj v obrisih. — Drugi članek podaja historiat Sladkogorske tovarne papirja in lenpenke, obrata, ki je v naši gospodarski zgodovini še bolj malo znan, se pa bolj in bolj uveljavlja. — V kratkih potezah je orisan tudi razvoj osnovne šole Sladki vrh, medtem ko so Narodopisni zapiski, ki nam približajo del življenja tamkajšnjih ljudi, obsežnejši. — Vihar nad tiho deželo, poleg zgodovine papirnice in narodopisnih zapiskov najboljši članek nas seznanja z razvojem in problematiko sladkovrškega okoliša.

Na hrbtni strani broširanega zbornika je zemljevid, ki prikazuje v tekstu obravnavano ozemlje.

Idrijski razgledi. Leto I. št. 2. — Izdal Mestni muzej v Idriji, tiskala tiskarna »Jadranc« v Kopru.

Najvažnejši zgodovinski članki te številke so sledeči: Lado Božič, Skozi stoletja; avtor omenja pravico ribolova v Idriji in Idršici iz l. 1319, rudnik ok. l. 1490, največ pa se ukvarja z razvojem šolstva od 1580 dalje; Janko Grilc je prispeval članek o Leopoldu Cveku in njegovem glasbenem delu. — Sodobno problematiko obravnava več piscev. Zajeto je šolstvo, kultura in prosveta, rudnik živega srebra, kmetijstvo, šport, itd.

Tudi Idrijski razgledi so važen donesek k lokalni zgodovini; brez njih bi manj poznali ta kos naše zemlje in bi si mislili, da občina ni niti kulturno razgibana, niti se ji ne zdi publicistično delo važno. Če ne bi bilo Razgledov, bi bilo življenje in delo v Idriji prezentno samo manjšemu krogu javnih delavcev; z njihovo pomočjo vé za napore znatno večji krog naše družbe.

Vlado Valenčič, 50 let mlekarnstva na Vrhniki. Ob jubileju ustanovitve mlekarne zadruga 1904—1954. — Založila Zadruga mlekarne na Vrhniki, tiskala tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani.

Ker nimamo izdatnega števila del o razvoju živinoreje, pašništva in trgovanja, postavimo, z mlečnimi izdelki, pomeni ta monografija tehten donesek k tej problematiki oziroma njeni rešitvi. Napori naših kmetov na Vrhniki in v okolici pri organi-

ziranju naprednejšega kmetovanja in mlekarstva bi bili zelo malo znani, če ne bi tamkajšnja zadruga dala pobudo za sestavo in objavo tega dela. Prav bi bilo, da bi nje sledile še druge slične organizacije; iz niza le-teh bomo namreč šele mogli podati sintetičen prikaz razvoja in naporov našega združništva na podeželju.

Vlado Valenčič, Od zadruga mlekarne do mlekarne in poljedelske industrije. Za šestdesetletnico ustanovitve Mlekarne zadruga v Trnovem pri Ilirski Bistrici 1896—1956. — Friderik Gerl in Stanko Škafar, Pot v industrijo. — Založilo Trgovsko podjetje kmetijskih pridelkov in izdelkov »Zadružnik«, Ilirska Bistrica. Tiskala tiskarna Umetniškega zavoda za litografijo v Ljubljani.

Kot vidimo, je vrhniškemu primeru sledila tudi Ilirska Bistrica. Razvoj te notranjske zadruga je svojevrsten že zato, ker je preživela skoraj četrt stoletja trajajočo fašistično okupacijo in njeno gospodarsko politiko, pri tem pa imela še znaten nacionalni pomen. Po osvoboditvi se je podjetje preobrazilo v industrijski obrat, kar pri nas ni pogost pojav.

Avtor je v obeh delih prikazal nazorno in poljudno mnogo problemov, ki jih je moral in jih še mora reševati naš poljedelec in živinorejec. Treba pa bo še mnogo dela, da bomo dobili temeljno in temeljito delo o razvoju našega agrarstva v celoti in o tendencah, ki jih kaže ta del naše gospodarske zgodovine. Kot vsaka zgodovina tudi ta ne bo sama sebi namen, ampak bomo iz nje mogli izvleči marsikaj koristnega za sodobne agrarne operacije.

Kočevsko. Zemljepisni, zgodovinski in umetnostno kulturni oris kočevskega okraja. Vodnik z adresarjem. 1956. Izdalo turistično olepševalno društvo v Kočevju. Tiskala tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani.

Za Kočevskim zbornikom, ki je izšel še pred okupacijo oziroma narodnoosvobodilno borbo, je to drugo delo, ki obravnava ozemlje od Turjaka do Kolpe, le da je po obsegu manjše, po vsebini pa deloma novo. Delo je pisano poljudno, ker je namenjeno široki javnosti, zlasti obiskovalcem Kočevskega. Brošura je več kot vodič in manj kot monografija o tem delu slovenske zemlje, je resnični — oris. Poleg drugih ilustracij v besedilu je na koncu dodana pregledna skica Kočevskega. Povzetki so sestavljeni v srbsko-hrvatskem, angleškem in nemškem jeziku, torej v dveh germanskih in nobenem romanskem jeziku.

Škofja Loka, Selška in Poljanska dolina. Turistični vodnik. Izdal pripravljalni odbor za gospodarsko razstavo v Škofji Loki. Julija 1956. Tiskala tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani.

V 32 strani obsegajočem, ličnem vodiču po mestu z okolico ter po obeh dolinah, je en sam avtor (prof. France Planina) opisal zemljepisno, zgodovinsko in umetnostnozgodovinsko Škofjeloško ozemlje, ki je prikazano tudi z dobro preglednim zemljevidom.

J. S.

Mr. ph. Fr. Minafič, Olimje. Historična lekarna v sliki in besedi. Izdalo in založilo Farmaceutsko društvo Slovenije, podružnica Maribor. 1955. 8°. Str. 32 + 23 slik + 2 načrta.

Prizadevna podružnica Farm. društva v Mariboru je izdala izpod peresa znanega slov. zgodovinarja farmacije F. Minafiča lep opis fresk v znani lekarni pavlincev v Olimju, ki izvirajo iz srede XVIII. stol. in predstavljajo evropsko zanimivost. Po objavljenih fotografijah se opazi slabo stanje teh fresk, zato je njihovo restavriranje nujno potrebno. Ves tekst je preveden tudi v hrvaščino, nemščino in angleščino in bo knjiga tako vzbudila pozornost tudi v tujem svetu. Omembe vreden je skrben tisk (katere tiskarne?) in dobre fotografije.

O.

Kotnikov zbornik. Narodopisni zapiski z Gornjegrajskega in Kozjanskega. Izdal in založil Mestni muzej v Celju. Celje 1956. 154 + 5 str., 90 slik.

Zbornik etnografskih zapiskov z Gornjegrajskega in Kozjanskega je nastal kot rezultat dela, ki so ga opravile etnografske ekipe celjskega Mestnega muzeja od leta 1950 dalje na omenjenem terenu. V spomin med tem umrlega Fr. Kotnika, vodje tega dela, je sedaj izšel zbornik z zapiski članov teh ekip. Ekipe so raziskale področje ka-tast. občine Florijan nad Gornjim gradom, na Kozjanskem pa kraje Gornji Voluš, Lahov graben, Polana pri Jurkloštru in Podsreda z okolico. Zbornik obsega 35 prispevkov osmih članov ekip (Jakob Božič, Drago Predan, F. Kotnik, St. Terčak, Franc Hribernik, Branko Zemljič, Jože Lekše, in Anton Stupica). Med prispevki je objavljenih 90 risb in fotografij. — V prvem delu z zapiski z Gornjegrajskega podaja J. Božič pregled kat. obč. Florijan z imeni samotnih kmetij, gospodarskimi in socialnimi razmerami ter opisom stanovanjskih in gospodarskih poslopij (kašte, marofi, podi, seniki). Isti avtor je raziskoval tudi

pravne običaje, med katerimi so značilni »oferji«, delavci, ki imajo v najemu zemljo in so jo dolžni odslužiti z delom; ti pa danes že izginjajo. D. Predan je obdelal domove in hišno opremo, požarjenje, setev in žetev, košnjo, mline, predelavo lanu, prejo, tkanje hodnega platna, raševine in sukna ter pletenje vrvi. F. Kotnik obravnava v znan. članku termin »pustota« in razlaga pomen besede in njeno razširjenost na slov. ozemlju. Savinjsko splavarstvo sta obdelala F. Hribernik in B. Zemljič, in to z zgodovinske in gospodarske plati ter navedla vzroke za njegovo opustitev. S. Terčak je obdelal najstarejšo obliko skupnosti na samotnih kmetijah, dalje ženitovanjske običaje ter svečarje, ki so pobirali prispevke za svetica. Gradivo o ljudski medicini je bolj skromno. J. Lekše je zapisal običaje ob smrti in pogrebu ter peko božičnega kruha, imenovanega namežnik, ljudsko verovanje, vraže in legende s tega področja. Florijanske panjske končnice je obdelal A. Stupica. Motivi na njih so isti kot drugod v Sloveniji. — V drugem delu z gradivom s Kozjanskega opisuje S. Terčak poljska dela, koline (»furovž«), ženitovanjske običaje in otroške igre v okolici Jurkloštra, J. Lekše pa običaje in vraže ob smrti ter ljudsko verovanje. Zapisal je tudi nekaj ljudskih pripovedk, med katerimi je značilna pripovedka o sv. Andreju, ki je bil dvakrat rojen. Ta je znana tudi v Beli krajini, vendar je tu obširnejša. S. Terčak se je pri opisu ljud. medicine omejil le na otroške bolezni in njihovo zdravljenje, ki ga redno opravljajo tuje ženske, nikdar matere. Iz okolice Podsrede je J. Vreže opisal vinogradništvo, delo in orodje z vsemi izrazi, ki so značilni za te kraje. Dalje so še v tem delu zapis D. Predana o lončarstvu v Podsredi, S. Terčaka o poljšem lovu, kolinah in ženitovanjskih običajih. J. Lekše je priobčil običaje in vraže ob smrti in nekaj ljudskih bajk in pripovedk iz okolice Podsrede. — Knjiga je na kraju opremljena z abecednim kazalom predmetov, besed, krajev in imen, kar njeno uporabnost še poveča. Kot prvo poročilo o delu naših etnografskih ekip in njihovih sado-vih je zbornik lep dokaz za uspehe celjskega Mestnega muzeja v tej smeri.

II. Kamniški zbornik 1956. Izdal in uredil uredniški odbor. Glavni urednik: Avguštin Lah. 241 str. + 70 slik.

Novi zvezek Kamniškega zbornika je po obsegu sicer malo tanjši od lanskoletnega, zato pa po vsebini nič manj tehten. In upati

je, da bo vsako leto boljši. Ured. odbor namreč obljublja v uvodni besedi razširitev proučevanja tudi na sosedne občine Domžale, Mengeš in Moravče; tako bo Kamniški zbornik postal pomembno kulturno-znanstveno glasilo tega dela Slovenije. Poleg tega bo odbor pripravil tudi dokumentirano zgodovino NOB na tem področju, ki bo izšla izven rednega zbornika, s področja urbanistike pa študije o mestni in agrarni geografiji. Te razširjene naloge bodo gotovo prispevale k večji važnosti prihodnjih zbornikov.

V uvodnem delu letošnjega zbornika je objavljen nagovor tov. Tome Brejca ob zborovanju prvoborcev meseca aprila v Kamniku, v katerem avtor obravnava nekatere probleme prvoborcev v današnjem času. Mirko Podbevšek-Lado objavlja nekaj zapiskov o kamniških partizanih — v glavnem o borbah Kamniške čete leta 1942. O rezultatih ankete na kamniški gimnaziji l. 1955, ki dajejo zanimive podatke iz življenja mladine, poroča v izčrpnem članku Avg. Lah. Na področje literarne zgodovine sega sestavek E. Cesarja, v katerem obravnava odnos pesnika Antona Medveda do njegovega duhovniškega poklica. B. Otopec je prispeval dokumentirano razpravo o prebivalstvu Kamnika v srednjem veku, podprto s številnimi navedbami virov in objavo nekaterih zanimivejših pečatov srednjeveških prebivalcev Kamnika. Gotško in renesančno nošo v kamniškem območju je na podlagi fresk XV. in zač. XVI. stol. s tega področja prikazal Angelos Baš.

O nastanku in zbirkah znanega Sadnikarjevega muzeja v Kamniku piše M. Zadnikar. Pavel Kunaver je v zanimivem sestavku z geološko-geografskega vidika prikazal dolino Kamniške Bistrice. — Na gospodarsko področje sega članek J. Razpotnika o problemih združništva na Kamniškem s kratkim orisom razvoja združništva pred II. svet. vojno. Delno tudi v zgodovino je posegel M. Prešeren v svojem opisu sadjarstva v kamniškem okolišu. J. Matjašič je v strokovnem članku prikazal živalske zanimivosti iz kamniške okolice. Splošno zanimiv je članek inž. Nika Kralja o naših prizadevanjih za sodobno opremo stanovanj, ilustriran s slikami takega pohištva, ki ga že izdeluje tovarna »Stol« v Duplici po avtorjevih načrtih. M. Terpinc je opisal rast kamniške tekstilne industrije, M. Kirn pa zdravstvene probleme občine Kamnik. Sem sodi tudi poročilo o delu Zavoda za usposabljanje invalidne mladine ter poročilo o delu podružnice socialnega zavarovanja v Kamniku. Zelo dobro in pregledno je napisan članek oz. poročilo Bogdana Kobola o komunalni ureditvi in gospodarstvu kamniške občine, ki daje prav lep pregled doseženih uspehov v letu 1955. Kot zadnji prispevek je objavljen članek Ivana Zika o zgodovini kamniške tiskarne 1900 do 1949, ki bi pa sodil bolj med kult.-zgod. članke. Iz tega kratkega pregleda se lepo vidi, da Kamniški zbornik uspešno opravlja svojo nalogo »proučevanja gospodarske, kulturne, zgodovinske, geografske in narodpisne podobe Kamnika in okolice«.

M. L.

Uredništvo Kronike prosi vse izdajatelje krajevnozgodovinskih publikacij, da mu pošljejo po en izvod za objavo poročila v rubriki »Zgodovinsko branje«

Marca letos je poteklo 10 let od ustanovitve filiale »Narodnega magazina« za LR Slovenijo. To pomeni obenem tudi začetek socialistične trgovine po osvoboditvi. »Narodni magazin« je imel v Ljubljani 7 trgovin, 18 pa še po drugih večjih krajih Slovenije. V teh težkih časih je uspešno opravljalo nalogo distributerja v splošno zadovoljstvo kupcev. Že konec tega leta so prešle zunanje prodajalne pod upravo lokalnih organov, štiri ljubljanske so prevzela druga podjetja, v sestavi »Narodnega magazina« pa so ostale tri prodajalne.

»Narodni magazin« je dobil nove naloge. Posloval naj bi po načinu veleblagovnic in postal regulator cen na drobno obenem pa ovira špekulantom, ki so izrabljali pomanjkanje blaga na tržišču. V pritličju in v delu prvega nadstropja bivše palače »Bata« so bili urejeni novi prostori, kjer je bilo možno razstaviti več blaga in doseči vsaj zunanji videz veleblagovnice, ker resnične vsebine zaradi pomanjkanja blaga ni bilo možno doseči. Pri vseh naporih za oskrbo mestnih potrošnikov in okoličanov je podjetje oskrbovalo tudi zakotnejše kraje s svojo »potujočo Namo«.

Z razvojem našega gospodarstva je bila v letu 1951 tudi trgovina sproščena in je ponudba ter povpraševanje postalo motor trgovine. Odpravljen je bil sistem nakaznic in skoro istočasno uvedeno delavsko samoupravljanje. Podjetje se je začelo posvečati svoji osnovni nalogi: omogočiti nakup vseh predmetov po nizkih cenah in v najboljši kakovosti na enem mestu brez odpiranja vrat v mnogih specializiranih trgovinah.

Police so se napolnile z raznovrstnim blagom in podjetje je postalo najbolj znano in res priljubljeno v Sloveniji. Dobiček ni bil nikdar vodil tega podjetja. Geslo je bilo: zadovoljitev potrošnika. — Popusti ob posebnih priložnostih, modne revije, lastna konfekcija — narejena in po meri — solidna postrežba in za kupca ugodna lokacija trgovin v središču mesta so približali »Narodni magazin« najširšim množicam potrošnikov.

V letu 1954 sta se iz podjetja izločili prodajalni »Promostovje« in »Pohišstvo« ter se osamosvojili, prodajalna »Pred Pošto« pa se je preimenovala v Veleblagovnico NAMA. Prostor se je občutno zmanjšal, promet pa je nenehno naraščal in dosegel v letu 1955 višino čez eno milijardo dinarjev, kar predstavlja v nadrobni prodaji res veliko številko, ki je plod pametne komercialne politike, dobrega odnosa do kupcev in priljubljenosti sistema veleblagovnice.

Težave? Predvsem pomanjkanje prostora. V načrtu imamo dozidavo nove palače poleg že obstoječe, kar pa zavira pomanjkanje finančnih sredstev. Z dozidavo novih prostorov bi postavili res pravo veleblagovnico, ki jo ljubljana kot vsestransko središče naše republike in važno turistično ter prehodno mesto mora imeti.

Kolektiv 145 ljudi se bo še naprej trudil razvijati našo socialistično trgovino, da bo »NAMA« tudi naprej uživala ugled v celi Sloveniji in se bo tudi v bodoče držala svojega gesla: dobro blago, nizke cene, hiter nakup in kulturna postrežba!

Centralna lekarna Ljubljana

Trg Franceta Prešerna 5
pri Tromostju

Telefon 23-177, 20-115

*oskrbujemo posameznike, podjetja, zadruga in ustanove z zdravili in sanitarnim blagom
Opravljamo stalno nočno in nedeljsko službo*

M e s n i n a

Ljubljana, Roška 7

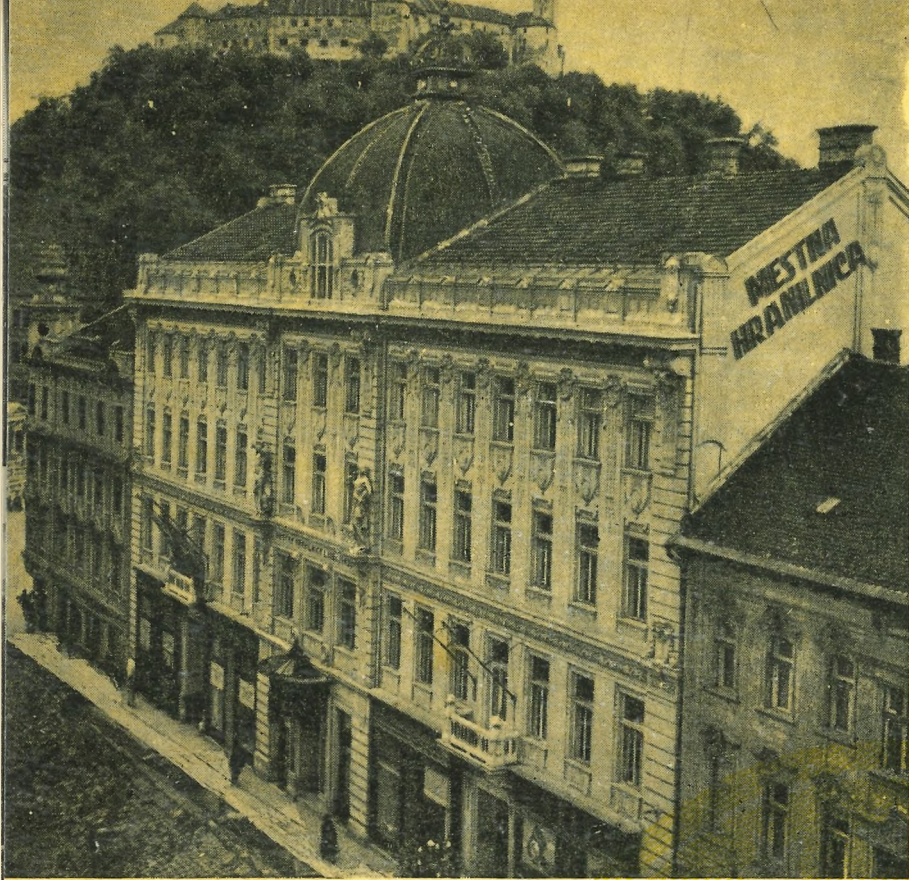
TELEFON 32-791

*vam nudi kakovostne izdelke
v naslednjih poslovalnicah:*

v Arkadah št. 4, 14, 24 in 27 pod naslovom „Mesnine“
Čopova ulica 5 | Kidričeva - pasaja 6
Tržaška 74 | Medvedova 36
Središka 12 | Titova 47
Eiprova 17 | Prečna 6
Šentvid nad Ljubljano 28 | Vevče 12
Vrhovci 16

Zahtevajte povsod izdelke „Mesnine“

**MESTNA
HRANILNICA
LJUBLJANSKA**

